

УДК 801.81:[398.22:658-051(477.83=411.16)»194»]

Євген ЛУНЬО

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1543-7008>

ОПОВІДНА ТРАДИЦІЯ ЯВОРІВЩИНИ ПРО ЄВРЕЇВ-КОМЕРСАНТІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

У статті автор із власного об'ємного фольклорного польового дослідження оповідної традиції Яворівщини першої половини ХХ ст. виокремив і різнобічно проаналізував тематичну групу розповідей про єврейських комерсантів. Це понад півсотні фольклорних текстів, які відображають реальну дійсність в художній образній формі, і які містять логічно-сміслову й емоційну оцінку оповідача. Вказується, що загалом єврейські комерсанти і їхні стосунки з українцями представлені різнобічно й адекватно, з їхніми в основному позитивними, а також і негативними проявами, як це й відбувалося у реальному житті з його базовими вимогами, з одного боку, — вижити, а з іншого, — залишитись моральними людьми.

Ключові слова: євреї-комерсанти, єврейсько-українські стосунки, оповідна традиція, Яворівщина.

© Є. ЛУНЬО, 2018

Для українців у різні історичні епохи одним з вагомих питань їхнього буття були культурні, економічні, політичні стосунки з різними етнічними групами, у тому числі й з євреями, що проживали на їхній етнічній території. Тим паче актуальне це питання для України у сьогоднішній час реальних і потенційних міжетнічних непорозумінь, конфронтації і збройних конфліктів. Для його успішного вирішення цінним є історичний досвід, що його досліджують передовсім історики. Водночас вагомий потенціал у вивченні міжетнічних стосунків має фольклористика. Адже народна оповідна традиція, маючи інтенсивну й екстенсивну, тобто доволі активну й широку форму функціонування (до неї більшою чи меншою мірою залучена кожна особа), охоплює, має своїм об'єктом найрізноманітніші, оригінальні сторони і нюанси суспільного буття, навіть і ті, які не можуть бути відображені в історичних документах. Звідси сподіваємося, що фольклористичний аспект дослідження дасть змогу відкрити у стосунках євреїв-торгівців і української людності певні нові і цікаві особливості.

Що стосується вивчення оповідної традиції про єврейських комерсантів першої половини ХХ ст. та їхні взаємостосунки з українцями, то цією темою до нас фактично ніхто спеціально не займався. Лише О. Стоколос-Ворончук частково торкалася образу євреїв, у тому числі крамарів і корчмарів, досліджуючи етнотипи та їх художні стереотипи в українському анекдоті ХІХ ст. [8; 9]. Водночас зазначену тематику, проте у дещо вужчому аспекті й стисліших хронологічних рамках, ми розглядали у своїй публікації «Євреї-торгівці 1929—1930-х рр. в оповідній традиції Яворівщини» [6].

Метою цієї статті є із наявного у нас широкого контексту оповідної традиції звести в одну групу розповіді зазначеної тематики, відповідно їх структуралізувати й проаналізувати. Тоді на цій основі простежити, що і якою мірою епічна пам'ять українського середовища кінця ХХ — початку ХХІ ст. зберегла про життя й діяльність євреїв-комерсантів а також єврейсько-українських комерційних стосунків окресленого періоду зазначеної території, а також узагальнено й у Галичині.

У першій половині ХХ ст. на Яворівщині, як і в усій Галичині, значну частину населення становили євреї. Так, згідно статистичних даних, на 1.01.1939 р. у Яворівському повіті проживало 5185 євреїв [5, с. 32]. Це була третя за чисельністю етнічна

група, переважну більшість становило корінне українське населення — 73945 осіб [5, с. 32], на другому місці — поляки, 6545 осіб [5, с. 32]. Щодо розселення євреїв, то воно було дисперсне, хоча при цьому більшість з них проживала у Яворові та інших містечках, та майже в кожному селі проживало від кількох до кількох десятків. Отож для оповідної традиції українців Яворівщини місцеве єврейське населення вже в кількісному вимірі становило доволі чисельний, а отже й динамічний об'єкт відображення й осмислення.

У свідомості українського середовища Галичини кінця ХІХ — першої половини ХХ століття, як це виразно простежується в оповідній традиції, торгівля, комерція були основним стійким стереотипом стосовно роду занять місцевих євреїв. Окреслювалося це словом «гендляр», що походить від німецького «гандель» — торгівля. Очевидно, є це слово й у мові ідиш, оскільки вона виникла на основі одного з південно-німецьких діалектів.

У тогочасному галицькому середовищі на означення роду занять євреїв також вживалося слово «гешешфтман», за походженням імовірно з іврити «гешешфт» і його лексичне значення можна окреслити як підприємливість, сучасне — бізнес, у польській мові — інтерес. Оскільки торгівля й комерція вважалися основним заняттям євреїв, то його лексичне значення ще було й торгівель.

Водночас слід зазначити, що, у зв'язку з дещо негативною оцінкою місцевим українським людям євреїв-торгівців, комерсантів за, на їхню думку, нерідко нечесні й несправедливі різні торговельні оборудки, слово гандель у тогочасному українському середовищі набуло негативної конотації. В багатьох випадках воно уподібнювалося чи навіть утотожнювалося із поняттям шахрайство, спекуляція, видурювання, нечесні оборудки, швидке й сумнівне збагачення та ін.

При цьому слід брати до уваги й те, що підґрунтям такого сприйняття поряд з тогочасними конкретними реаліями послужили й негативні культурно-історичні стереотипи з минулого. Типовий образ єврея комерсанта як комічно-сатиричного персонажу доволі питома розпрацьовано в українській народній вертепній драмі. Там він належить до категорії негативних дійових осіб, є прислужником царя Ірода як всесильного володаря. І при цьому він переймається власни-

ми корисливими вигодами, з цією метою нав'язливо намагається продати кожному щось зі свого краму а також заманює до себе у корчму, щоб споїти горівкою [7, с. 12, 13, 36, 37, 44, 45, 53—56]. Непривабливі і навіть одіозні стереотипи образу єврея торговця, а також корчмаря, лихваря в народному середовищі також зустрічалися у прислів'ях і приказках, анекдотах, народних оповіданнях, у художній літературі. Та слід зазначити, що цей мистецько-художній, історичний стереотип єврея гендляра в зафіксованій нами українській оповідній традиції мав лише певну, не надто широку сферу свого вираження. Він проявлявся передовсім у якихось окремих поверхових міркуваннях, узагальненнях.

Єврейський гандель українці адекватно розуміли як перекупництво, що фактично мається на увазі торгівля в її чистому, виокремленому вигляді, як купувати в одних, в товаровиробників чи гуртовиків, і продавати іншим — товароспоживачам. Тут торгівля береться як послуга.

Українці, будучи головним чином рільниками й ремісниками, були передовсім виробниками продукції, певна частина якої ставала товаром, ішла на продаж. Тому то до торгівлі вони були задіяні в тому вузькому сегменті, що продавали власно вироблений товар, чи купували товар для власних потреб. Такі форми товарно-грошових стосунків українці вважали чесними й протиставляли їх на їхню, почерпнуту з попередніх негативних стереотипів, думку, нечесному, непорядному єврейському гандлю, коли купували товар спеціально для продажу.

Окремі розповіді засвідчують, що на той час в українському, передовсім селянському середовищі торгівля, звичайно єврейська, бо іншої не було чи майже не було, вважалася у певному сенсі неморальною, «легким хлібом». «Наша людина на того жида мусіла робити. Бо жид спочатку пішов до Яворова приніс сумку товару, мав такий маленький склепок, як то піч в хаті є, і там то продавав людям. І якісь там копійки — гроші польські, на тім заробляв і з того жив. Але, видно, жив непогано. [...] На скільки він то мав, але для него вистарчало, не хтів робити»¹. Як бачимо із тексту, селяни у порівнянні із своєю виснажливою цілоденною працею на господарстві і в

¹ Записав Є. Луньо 11.10.2014 р. у с. Прилбичі Яворівського р-ну Львівської обл. від Мірила Василя, 1931 р. н. Домашній архів Є. Луна.

полі заняття крамарством уявляли доволі безтурботним і навіть дещо ідилічним. На цій підставі єврейських комерсантів вважали лінивими — «не хтів робити», і навіть якоюсь мірою паразитами, визискувачами українців, що мусіли на них робити. Та при цьому зазначимо, що це лише одне з багатьох інших, як негативних, так і позитивних трактувань єврейських комерсантів, і про це піде мова далі.

Та все ж у стосунках між українцями і євреями комерсантами більшою мірою, ніж культурно-історичні стереотипи, позначилися тогочасні господарсько-економічні реалії, передовсім товарообмінні й торговельні. Адже у ХХ ст. у натуральне господарство українського галицького селянства все більше вклинювалося продовольче, а навіть і промислове товарне виробництво. І робилося це через торговельні стосунки, основними виразниками яких були євреї.

Отже у своєму господарсько-економічному житті українці не могли не йти в ногу з часом і чим раз більше включатися у торговельно-грошові відносини. А тому чим раз тісніше спілкувалися з торговцями євреями, бо саме в єврейських руках була майже вся тогочасна торгівля.

В оригінальний спосіб відображає факт і специфіку товарного виробництва товарної сільськогосподарської продукції в українському галицькому середовищі, народна приказка: «Господи, зароди на злодії тай на Жиди! Буде злодіям і Жидам, то ще сі лишит і нам» [2, с. 610]. Цікаво, що її І. Франко у своєму збірнику подає двічі, але з різними коментарями. Вперше — не торкається змісту, лише вказує обставини її побутування: «Приговорюють особливо господині, сіючи та садячи всяку городину» [2, с. 610]. Вдруге — переказує зміст у його прямому й однозначному розумінні: «Так статечний і людяний господар просить у Бога врожаю, бо знає, що коли врожай, то не без того, щоб хтось чогось не вкрав і щоб не треба було дещо продати» [3, с. 257]. Вважаємо, що ця приказка заслуговує на глибший аналіз. В аспекті нашого дослідження вбачаємо її сутність у дещо ширшому різноплановому змістовому наповненні. Отже, у ній в прямому значенні констатується відчуження певної, можливо, навіть більшої частини майбутнього врожаю. Про характер і специфіку цього відчуження вказано лише те, що пов'язане воно із злодіями й євреями. У першому випадку однозначно усвідомлюється, що якась кількість вро-

жаю буде вкрадена. У випадку ж з євреями, то це відчуження, очевидно, сприймається у різному значенні. При цьому передовсім вказується, що це товарне виробництво і воно є пріоритетніше, ніж власне споживання. Адже образ єврея через художній прийом синекдохи — як частини, що представляє ціле, одиниці — узагальнення, представляє торгівлю як суспільне явище, а також вказує на її етнічну приналежність, узагальнено пов'язуючи її суто з єврейською людністю. При цьому вираз «на жиди» має дещо ширше значення. Це, очевидно, потрібно розуміти передовсім їм на продаж, аби виручити гроші для оплати податків і купівлі необхідних промислових і продовольчих товарів. Водночас, виходячи із поширення в ті часи купівлі у борг, також лихварства, що його теж пов'язували з євреями, цей урожай також призначався на віддавання боргів. А ще із експресивного тону висловлювання, його дещо приховано-іронічного звучання можна припускати, що також йдеться про бачення й розуміння українцями їхніх комерційних стосунків з євреями як нерівноправних, несправедливих, лихварських. Якщо селяни розраховують мати для особистого споживання лише лишки врожаю, то євреям призначено непомірно багато, а ще, очевидно, й на лихварських умовах. Тим паче, що приказка єврея ставить в один змістовно-смісловий і оціночний ряд із злодієм.

Найперше, що кидається у вічі — оповідна традиція констатує майже тотальну монополію на торгівлю саме євреїв. «За Польщі основне заняття жидів була торгівля, гиндель. Казали батьки, що не уявляли собі, що колись українець буде сидіти в магазині і продавати. Ну та бо то всьо в склепах були жиди»².

Коли говорити про містечка, то оповідна традиція констатує, що у них весь центр, передовсім ринкова площа була облаштована єврейськими магазинами. «Жиди в Немирові купували землю і селилися. Але вже в часи перед Першою світовою війною і в міжвоєнний час вони зайняли повністю ринок, центр міста і переважно всі жили в ринку й там тримали свої крамниці. А на площі Ринок завжди кожного четверга був базар, а торговиця була на Східних Валах. І жиди скупляли місця, де йшла, як то ка-

² Записав Є. Луньо 11.10.2016 р. у м. Львів від Сарабая Мар'яна, 1956 р. н., осв. вища, уродженця с-ща Немиров. Домашній архів Є. Луна.

жуть, трафіка, де йшов рух, де більше людей»³. Так само стверджується й про містечка Яворів, Краківець, Янів.

У селах теж були лише корчми, магазини, склепи євреїв. Тільки у 1930-х роках там поступово почали з'являтися крамниці української кооперативної торгівлі. Також зазначається, що переважна більшість чи навіть усі сільські євреї заробляли на прожиття різними формами комерційної діяльності. Це від володіння магазином, корчмою, до скуповування від місцевих селян усього, що вони можуть продати, й пропонуванням їм усього, що вони потребують і можуть купити. Йдеться про стаціонарну торгівлю, а також мандрівну дрібну і крупну — з мішком і на возі.

Оповідна традиція також відзначає наповненість єврейських магазинів товаром, його різноманіття. «Жиди в своїх магазинах мали всьо, що людина потребувала чи й не потребувала. І хліб, і булки всякі, і крупи які йно були, і цукір. Тай не йно різні цукерки, андрути, але й помаранчі, цитрини, родзинки, і фіги — такі солодкі як родзинки, йно що грубші. То з цілого світа їм доставляли товари. А якщо на ту хвилю жид в своїм магазині міг того не мати, що хтось хотів купити, то він тобі за день-два чи за скільки там то доставив. Каже: «Чуєш, ти ся не гризи, не шукай того ніде, а прийди знову тоди а тоди, і вже буде на тебе воно чекати, я тобі доставлю»⁴.

Примітно, що своє узагальнене твердження оповідачка ілюструє покликанням лише на товари продовольчої групи. Це висвітлює нам закономірності формування й функціонування оповідної традиції осіб за їх статевою диференціацією. Адже передовсім жінки переймаються питанням харчування, і власне тому його відображення займає чільне місце в їхній епічній пам'яті, швидше актуалізується. А найбільш об'ємно різноманітність представлена у переліку ласощів тому, що дитяча, ще не переповнена й активна пам'ять інтенсивно засвоює приємні враження й міркування та зберігає їх тривалий час. Звідси напрашується висновок, що коли єврейські крамарі на-

повнювали крамниці так щільно й різноманітно ласощами, то тим більше це вони робили із товарами першої необхідності, а також і з усіма іншими, що їх не вказано у розповіді. І це потверджує узагальнення оповідачки. Також зауважимо, на формування такого децю ідеалізованого образу наповнених товарами єврейських крамниць виник до певної міри й унаслідок контрастної опозиції респондентки до доволі непривабливого стану пострадянської торгівлі на час запису розповіді — середини 1990-х років. Це одна оповідачка стверджує: «Ту така була жидівка Шарова [...]. Вона торгувала будівельними матеріалами. Хотіли ви цеглу — до неї, вапно — до неї, і вона всім забезпечувала моментально»⁵. Це одна, варта уваги, розповідь — дитячий спогад-захоплення єврейським комерсантом, його вмінням успішно й правильно вести торгівельну справу. «І був жид Гершко, був він такий господарський, тримав фактично все село і весь час воював з моїм стрійком. Він теж мав склеп, всьо на векселі. Тато мій дуже дружив з ним. То був такий, що він приходив до нас: «Діти, йде зима. — Нас було троє, два брати і я. — Сідайте тут во, я вам поміряю ноги». Замірів, бо зима йде, треба нам чобітки зробити. Я вже потім як працювала в союзі, казала, що от з кого треба було вчитися. Він прийшов, замірів і сказав до тата: «Міхал, — тато Михайло називався, — треба п'ять золотих дати завдатку». Тато, то я точно пам'ятаю, дав йому завдаток, через три тижні жид на плечах приніс в мішку чоботи. Висипав на підлозі — вибирайте. От така була торгівля тоді. Той жид сам робив ті чоботи, був ремісник, але ще й мав склеп і всьо в тому склепі мав: цукор, нафту — все що треба було»⁶.

Було підмічено, що торгували навіть солониною — продуктом, який євреям за їхніми релігійними приписами було заборонено не лише споживати, але й торкатися. І це в українців викликало певний подив, який аж відклався в епічній пам'яті. «А всі мали склепи. Мали в тих склепках сірку, гнот, нафту, цукерки, лопаткавий цукор, хліб. І свинину мали. Вони свинини не їли. Але я прийшов, дав дві

³ Записав Є. Луньо 11.10.2016 р. у м. Львів від Сарабая Мар'яна, 1956 р. н., осв. вища, уродженця с-ща Немирів. Домашній архів Є. Луна.

⁴ Записав Є. Луньо 12.06.1995 р. у м. Яворів, Львівської обл. від Луньо Стефанії, 1922 р. н. 7 кл. Домашній архів Є. Луна.

⁵ Записав Є. Луньо 5.04.2016 р. у м. Яворів Львівської обл. від Стецьк Ірини, 1930 р. н., осв. вища. Домашній архів Є. Луна.

⁶ Записав Є. Луньо 12.06.2007 р. у Львові від Ожівської Стефи, 1928 р. н., уродженки с. Зелів Яворівського р-ну. Домашній архів Є. Луна.

йди — він там вкраяв на вагу і мені свинини за яйця дав. Так гроші не дуже кождей мав»⁷. Цей факт порушення євреєм свого релігійного канону оповідач все таки сприймає у позитивному ракурсі — передовсім як намагання задовольнити усі потреби своїх покупців.

Відзначається, що у торгівлі поряд із грошовим значну частину становив натуральний товарообмін. Можливість придбати потрібні товари за продукцію із власного господарства селяни сприймали як певну зручність і вигоду. Це відзначали навіть діти. «А за Польщі я ходила до школи, то ніколи мені не дали ніяких гроші, бо не мали. А давали мені яйце: «І не збий, то си купиш, — каже, — коржик», — такий солодкий. В жида за одно яйце можна було такий коржик купити. Те яйце коштувало п'ять грошів»⁸.

Як бачимо, єврейські комерсанти внаслідок тривалого й масового, у попередні часи фактично монопольного заняття торгівлею виробили собі в українському середовищі позитивну репутацію і повагу вже самою здатністю оперативно забезпечувати найрізноманітнішими товарами на всі потреби і смаки. Не кажучи, що були спроможними ставити децю нижчі ціни й відпускати товар у борг. А отже мали українців своїми частими й постійними клієнтами. В попередній розповіді підмічаємо цікаве зізнання — українські кооператори, попри те, що вели з єврейськими комерсантами наполегливу конкурентну боротьбу, відверто визнавали, що їхні високі вміння й цінний досвід гідні служити прикладом для них самих.

Єврейські склепи в селах у більшості випадків були так би мовити універсальними, продавали товари передовсім першої необхідності як продовольчої, так і промислової групи. У містах же євреї комерсанти старалися мати певну спеціалізацію. Найперше був розподіл на промислову й продовольчу групу. Водночас остання поділялася на ще вужчі сегменти. Це тому, аби один одному не робити конкуренції.

Слід підмітити, оповідна традиція засвідчує, що комерційна спеціалізація євреїв відображалася навіть у номінативно-дистинктивній, тобто називно-

розрізнявальній функції. Їх вид торговельного заняття поряд з іменами чи прізвищами був ще одним чинником для їх персональної ідентифікації. «За німців в лісі десь там коло нас переховувалися два молоді жида. Іден писався Ліхт, він був горбатого Волька син, що гендлював коровами, а другий — забув ім, як ся писав, його тато гендлював кіньми. Там в лісі мали якусь буду чи там що і сиділи так там. Вони приходили до нас і до інших господарів, і їм помагали, давали їм їсти» [11, с. 591].

Оповідна традиція доволі вичерпно представляє різноманітні форми комерційної діяльності євреїв. Виділяються окремі групи як крамарі, корчмарі, власники гуртових складів, торговці оптовики, дрібні мандрівні торговці, продавці власноруч виробленої ремісничої продукції, торгові посередники — так звані фактори, контрабандисти, лихварі.

Підмічається також доволі широке соціальне розшарування єврейських комерсантів. Окремі з них представлені великими багачами. «Гарун був багач, він масло робив, зерно приймав, матерію, шалюнки — всьо продавав, мав склеп. Він мав великі долляри, бо хату мав в Городку ставити»⁹. Цікаво, що в розумінні оповідачки багатство цього єврея набуто чесно — завдяки його особистій активній різнобічній діяльності. Також не простежуємо у цих словах якоїсь заздрості, й цілком відсутній вплив негативного стереотипу єврея шахрая чи здирника. Вирозуміло й цілком позитивно сприймається і мета його фінансових накопичень — побудувати собі й, очевидно, дітям, онукам нову хату.

Децю більше ніж про багачів розповідається про бідних і дуже бідних, що ледве зводять кінці з кінцями. «А той жид то бідний був, спав в п'єцу. Та бо бідне було, мали ліжко. Та Дворка — мама спала з дітьми в ліжку, а він, то корчмиска велика була, та й зимна була та корчмиска, така висока, я знаю, бо ми ходили гет, і тоди він спав в п'єцу. Запхав ноги в п'єц, а сюда на припічок голову і спав. Той жид, воно бідне було страшне. Во мав коня, та й не знаю, чи корову йдну, чи дві, на поли робив і так господарив. Ту його хату називали, що то жидівська корчма, але він там нічо не продавав, та то бідне було, де він магазин мав. Вурцьо і Дворка — так вони ся на-

⁷ Записав Є. Луньо 11.10.2014 р. у с. Прилбичі Яворівського р-ну Львівської обл. від Карпи Івана, 1927 р. н. Домашній архів Є. Луня.

⁸ Записав Є. Луньо 19.09.2014 р. у с. Висіч Яворівського р-ну Львівської обл. від Лазар Ганни, 1921 р. н. Домашній архів Є. Луня.

⁹ Записав Є. Луньо 2.12.2015 р. у с. Терновиця Яворівського р-ну Львівської обл. від Романовської Катерини, 1927 р. н. Домашній архів Є. Луня.

живали ті жида»¹⁰. Ця розповідь знову ж таки із розумінням і співчуттям змальовує важкі побутові умови проживання збанкрутілого єврейського корчмаря. Про причини банкрутства не говориться, але, на нашу думку, не йдеться про невміння чи небажання належно працювати. Скоріше всього, це та багато інших банкрутств зумовлені тогочасним загальним зубожінням населення і, як наслідок, нестачею платоспроможних клієнтів. І от тепер, аби прогнати сім'ю, колишній крамар змушений займатися невластивим для євреїв, що в історичному минулому були кочівниками скотарями, рільництвом. З усього видно, що і воно не приносить йому великого достатку, принаймні навіть не має можливості належно обігріти житло.

Ще більше вразливою й емоційно насиченою є розповідь про нужденні умови проживання єврея контрабандиста, що переносив до Росії тютюн, а звідти — сірники і камінчики для запальничок. «Потім поляки довідалися, що мій тесть Бий був в жандармерії. А чо довідалися? Бо жида його дуже схвалювали. На тій границі в Белзі, там було: жида влапив, відібрав тютюн, подав на жандармерію, там його оштрафували. Каже: «Я не раз того жида лапаю, має там пару пачок того тютюну, понапихав де. Я вроді лапаю, і виджу, що має тютюн, але вже вчора в него в хаті був, я обхід робив, бо ми мали робити обхід — хто чим займається. А там в чім їсть, і в то паскудить. Що ти хочеш від того жида: бідосся, всьо голісіньке, в хаті не палено, вікна позаморожені, їсти нема що, в стіні світиться дзюра. І я ще йому тую пачку тютюну відберу? Яку я буду мати совість? Но він жид, але він людина, но він людина. Добре би було мені, яки би такий жид стояв і мене так злавив? Дивлюся — іде той жид. Я здалека виджу, що він вже трясся. Тай я став і пішов в другий бік, десь в другу вулицю. Жид мене зрозумів» [10, с. 207].

Як бачимо, сам оповідач надзвичайно вражений злиденністю й жалюгідністю життя єврейських контрабандистів, а також великодушним співчуттям до них свого тестя — австрійського жандарма. А щоб ці свої почуття якомога повніше передати слухачеві, вдається до особливого художнього прийо-

му — відтворення слів тестя через пряму мову. Це попри повне збереження емоційного фону ще й підсилює достовірність почутого — бо ж воно йде безпосередньо від першої особи. У цій розповіді ще цікава деталь — бідні євреї високо оцінили людяність і милосердя жандарма українця, «його дуже схвалювали». І вже далі повідомляється, що вони віддячили йому — рекомендували вже польській владі взяти його як дуже порядну особу на високооплачувану посаду поліція.

У більшості випадків оповідна традиція прибутку єврейських крамарів, особливо сільських, оцінює не надто високо. «Там до него за нічим дуже так не йшли. Ніхто дуже не йшов купувати — грошей не було в людей, ніхто за гроші не робив. Прийшлося заплатити податок чи страхівку, чи шось таке — треба було продати чи пшениці, чи жита, чи теля, чи поросся яке, бо треба заплатити. Но а там вже таке, до жида пішов купив, не паста була, а шварц такий чорний чоботи мастити. Но то там взяв яйце, чи два, чи скільки там яєць і пішов купив. Чи там тютюну, чи дзигари які там хто купував — во там такі ті дрібниці жид мав»¹¹. Оповідач правильно визначає причину низьких прибутків торгівців — низька купівельна спроможність населення, безгрош'я і бідність. Такий стан речей впливав з одного боку із малоземелля багатьох селянських господарств, а з іншого — із дискримінаційної політики польського уряду стосовно селянства, встановлення нееквівалентного цінового співвідношення між сільськогосподарською і промисловою продукцією. На майновий і фінансовий стан українців відчутно позначався і національний гніт польської держави через центральне і місцеве законодавство. У низці розповідей зазначається, що при продажу розparcelьованої землі чи іншої нерухомості першість купити надавалося полякам. і як вже не знайшлося першого купця, то міг придбати й українець.

Звідси при такій економічній і політичній ситуації немало єврейських крамарів попри значні старання й високу професійну майстерність доходили до банкрутства. «Я навіть не знаю, чи з них хтось був багатий. То вони були всі однакі. Бо чось потім той Шмілько десь ся подів, шо йно була вона сама

¹⁰ Записав Є. Луньо 8.07.2014 р. у с-щі Немирів Яворівського р-ну Львівської обл. від Радкевич Стефанії, 1928 р. н. Домашній архів Є. Луна.

¹¹ Записав Є. Луньо 11.10.2014 р. у с. Прилбичі Яворівського р-ну Львівської обл. від Мірила Василя, 1931 р. н. Домашній архів Є. Луна.

вдова, тая його жінка Файга. Мала дві доньці. Той Берко десь теж чось збанкітерував»¹².

Розповідається, що між євреями різного соціального стану існувала певна національна солідарність. Багаті через добродійні організації підтримували матеріально, можливо, і фінансово найбідніших. «В нас в селі і жиди були, три жиди жили. Два мали поле, поля мали, а йден був бідний-бідний. Була хата і туалет, пробачте, що так сказала, більше нічо. То йому кожну суботу зі Львова приїздила машина і привозила харчі. Но і він так жив. Мав сім'ю, вже навіть не знаю, скільки він мав, чи він мав чотири сини, чи він мав п'ять, не знаю. Називали його Липка. А тамті Берко був і Лейба. Той Липка так ходив все по селі, десь так купляв шось, може яку курку або гуску, а десь продав, таким гиндлем займався. Може носив до Белза, бо то Белз недалеко, десь дванайці кілометрів від нас, казали. А в Белзі було багато жидів»¹³. Із поданого вище дізнаємося, що ця добродійна єврейська організація була доволі дієва. Найперше, що своєю опікою охоплювала велику кількість осіб, навіть віддалених від свого осередку у Львові селах. По-друге, їхня допомога була регулярна й вагома настільки, що цей бідний єврей попри дуже мізерні заробітки міг утримувати доволі велику сім'ю.

Факт, що оповідна традиція значно більше говорить про бідних євреїв, ніж про багатіїв і середняків, не означає, що це є адекватним відображенням реального стану речей. Все ж таки більшість євреїв, в тому числі й комерсантів, були людьми середнього достатку. Та виходячи із органічної специфіки оповідної традиції звертати увагу передовсім на явища незвичні, вразливі, то саме бідаки своєю нужденністю викликали зацікавлення й співчуття, і тому частіше ставали об'єктом оповіді.

Чимало інформації оповідна традиція подає про торгівельні заклади єврейських комерсантів. Здебільшого магазини розміщені в осібній кімнаті будинку. В окремих випадках кімната переділялася ширмою чи дерев'яною перегородкою, що розділя-

ла сам магазин і житлове приміщення. Також подаються відомості, що бідніші євреї, передовсім у селах, для яких торгівля не була єдиним родом занять, тримали свій, зазвичай дрібний крам безпосередньо у житловій кімнаті. «Ми там ходили якісь нитки купувати. [...] Ті жиди таке во шось продавали, скуповували. [...] Не мали там ні господарки, ні ніц, во трошки якоїсь халупини. Пам'ятаю, там такої капку кімнати. Я ходила нераз до них, мама висилала за нитками вишивати. Во так на купці були поскладані, а ту звітий з того боку — ліжко»¹⁴.

Розповідається про євреїв комерсантів, що не мали магазинів у звичному розумінні цього слова, а займалися торгівлею так би мовити на винос. Цим здебільшого займалися бідніші євреї, які у звичайному мішку чи торбі носили свій крам, заходили до українських осель і пропонували його купити. Ось як говориться про бідного єврея-торгівця: «А той третій жид зовсім такий бідний, бідно так жив. А во так во ходив по селі, взяв деяких булок, яку конфету і там дітям поділив, а той господар дещо дав йому. І так жив той бідний»¹⁵.

Дещо багатші євреї свій товар возили по сусідніх ближчих чи дальших селах на власній підводі чи наймали українця з підводою.

В окрему групу можна виділити євреїв продавців, що поєднували ремісничу діяльність з продажем. Вони ходили по людях й реалізовували власноруч виготовлену продукцію. Переважно йшлося про пекарів, що пропонували дітям різного виду булочні вироби. «В жидів не було якоїсь такої товариствкості щирої з українцями чи поляками. Там спосіб життя — то інтерес. От розказував ше вуйко — мамин брат. «От, — каже, — якісь там наші свята скінчилися, ми вже все своє солодке поїли, що там якісь плячки пекли. А ту рано, ми ше в ліжках — приходить жид, приносить такі булки кайзерівки. — Каже, — а тато: «Та шо Ви то принесли, та шо Ви то принесли. Та во наші свята скінчилися, та вони вже того солодкого наїлися». Він каже: «Та чуєш, Василю, та чи я тебе прошу платити. Та я даю

¹² Записав Є. Луцьо 4.07.2016 р. у с. Терновиця Яворівського р-ну Львівської обл. від Шот Софії, 1932 р. н. Домашній архів Є. Луця.

¹³ Записав Є. Луцьо 6.07.2014 р. у с-щі Немирів Яворівського р-ну Львівської обл. від Дмитерко Марії, 1923 р. н., уродженки с. Василів Великий, тепер Польща. Домашній архів Є. Луця.

¹⁴ Записав Є. Луцьо 30.10.2014 р. у с. Прилбичі Яворівського р-ну Львівської обл. від Чепіль Катерини, 1935 р. н. Домашній архів Є. Луця.

¹⁵ Записав Є. Луцьо 19.09.2014 р. у с. Висіч Яворівського р-ну Львівської обл. від Лазар Ганни, 1921 р. н. Домашній архів Є. Луця.

твоїм дітям». Вуйко каже — а ми так дуже хочемо. Ну а тато подивився, та булочка приблизно там коштує в склепі стільки-то, а гроші то так нема. Пішов якоїсь там горнець насипав фасолі і: «На тобі там за тії булки». І жид вже: «О, о, видиш, Василю, я тобі навіть не казав гроші платити, видиш». Влізливо запахав жид ті булки і всьо, бо шо йому мало в хаті там черствіти. І він вже собі поніс фасолю, а фасоля не черствіє»¹⁶. У цій розповіді влучно підмічено, з якою винахідливістю, як наполегливо й одночасно ввічливо єврейські торговці уміли реалізувати свій товар.

Деякі з єврейських комерсантів, що доставляли товар до покупця, перед тим ходили по людях, зазвичай це були їхні постійні клієнти, брали у них замовлення. Якщо йшлося про одяг, взуття, нотували собі потрібний розмір, узгоджували якісь цінові параметри й у домовлений час приносили потрібний товар.

Оповідна традиція засвідчує, що єврейські комерсанти виробили собі в українському народному середовищі стереотипну опінію наполегливих, майстерних, а водночас і надокучливих, влізливих торговців, які можуть продати чи купити навіть непотріб. Ця їхня риса могла сприйматися як у позитивному, так і негативному, а навіть і гумористичному сенсі. Яскравим прикладом останнього є приказка «Жінко, жінко, маєте яйці?» — «Он там чоловік іде, то він має» [3, с. 170] з відповідним коментарем І. Франка: «Жартують із дрогобицьких жидівок, що в понеділок виходять далеко за місто і на дорозі напастують кожну жінку, що йде на торг з яйцями» [3, с. 170].

Для українців деколи могло бути дивним, що ту або іншу річ можна продати чи купити. Наприклад, І. Франко до народної приповідки «Таке у нас за дурно дають тай не беруть» подає коментар: «Говорив Бойко Жидови, що хотів продати йому якусь непотрібну річ». [3, с. 101].

А ми записали гумористичну розповідь анекдотичного характеру. «Навіть був такий випадок, шо жид поїхав якоюсь попутною фірою на село ну і треба було потім йому назад приїхати до Немирова, а йти не хотів, бо то сім кілометрів. І він там до одного

господаря — дам тобі там золотого, той не хоче. Там до другого, до третього — ніхто не хоче його везти. Ну і він підходить до одного господаря, там коло його осідлости такий камениско лежить. Він підійшов: «Слухай, чи ти би не міг мені той камінь продати». Той каже: «Та чо не, як Вам підходить — платіт тай всьо». — «Ну добре, я би його купив, але мені треба його завезти». Той каже: «Ну добре, та я завезу, та купуйте». — «Ну добре, — каже жид, — я тобі дам золотого за него». Хлоп з жінкою того камениска на фіру закочують, викотили, ну і всьо, жид сів і їдуть, везуть камінь. Приїхали до жида, жид зліз і йде. А той каже: «Ну а камінь?» — «Мені каменя не треба, камінь вези собі назад». Бо так був би його ніхто не завіз, а він пішов купив камінь»¹⁷. Як бачимо, єврея тут виведено у позитивному ракурсі, що через свої професійні навикі і в доброму розумінні хитрість зумів знайти вихід із складної ситуації. А ще у гумористичній формі влучно підмічено особливе поцінування й захоплення українця можливістю заробити саме через продаж чогось, хоча ті самі гроші міг отримати за надання транспортної послуги.

Корчми були окремими будівлями. В одній більшій кімнаті продавалися і розпивали спиртні напитки, також були житлові кімнати й комора. На подвір'ї могли знаходитись і господарські споруди, пивниці. Стояли корчми переважно на краю села або більше чи менше віддалені, біля доріг, нерідко біля перехресть, де відбувався інтенсивний рух. Це, очевидно, пов'язувалося з тим, що подорожні люди, особливо ярмаркові, становили чисельнішу, і що важливо, фінансово спроможнішу клієнтуру, ніж мешканці одного села. Також стояли корчми й у селах. Оповідна традиція зазначає, що у багатьох випадках корчма виконувала й функцію крамниці. Окрім розпивання спиртних напоїв там продавалися різні продовольчі й промислові товари. Також корчмою могли називати житло сільського єврея, хоча він не корчмарював і не крамарював, а був ремісником чи займався землеробством. У містечках же були шинки, заїзди, кнайпи, ресторани. Вони мали більш модерний, культурніший інтер'єр, розміщувалися або в окремих хатах, або на першому поверсі двохповерхових будинків.

¹⁶ Записав Є. Луньо 11.10.2016 р. у м. Львів від Сарабая Мар'яна, 1956 р. н., осв. вища, уродженця с-ща Немирів. Домашній архів Є. Луна.

¹⁷ Записав Є. Луньо 11.10.2016 р. у м. Львів від Сарабая Мар'яна, 1956 р. н., осв. вища, уродженця с-ща Немирів. Домашній архів Є. Луна.

Оповідна традиція вказує, що євреї торговці сталися знайти і мати постійних клієнтів. Це досягалося на основі якнайкращого, якісного і надійного обслуговування покупців, заслугування в них довіри, продаж у борг, кредит, спускання ціни. Також постійна клієнтура встановлювалася на основі певного соціального паритету, багатші євреї торговці з багатшими покупцями українцями, бідніші — з біднішими. Інституція постійного клієнта була обопільно вигідною, відзначалася більшою прогнозованістю, надійністю й довірливістю у товарно-грошових стосунках.

В оповідній традиції також зустрічаємо ще одну групу євреїв торговців, яких в народному середовищі називали факторами. Вони факторували, тобто, як впливає із змісту розповідей, надавали українцям консультації та інші послуги у їхніх торгових операціях продажу чи купівлі. Це полягало у пошуку клієнтів, пошук і оцінка товару, торгування та ін. «А ті жиди, що лишилися, вони з українцями жили нормально, навіть помагали деколи. Я пам'ятаю, татові треба було купити швейну машину, «Кайзер» називалася та машина, то тато їздив за нею десь чи до Ярослав, чи до Кракова, то жид, такий Іцко, їздив з ним факторувати, помагав татові ту машину придбати»¹⁸.

Найбільше такого роду послугами факторів українці користувалися під час продажу худоби. В певних випадках українці самі запрошували цих євреїв факторів. А також є розповіді, що фактори самі приходили на торговицю й пропонували українцям свої послуги. У кожному випадку їм належалася певна винагорода. Ці свого роду маклерські послуги багатьом українцям були конче необхідними, оскільки не часто продаючи чи купуючи такий товар як худобу, коні та ін., усвідомлювали, що не мають належної практики і досвіду для ведення торгових операцій, який був у професійних єврейських торговців.

Правда, маємо розповіді, в яких послуги євреїв-факторів оцінюються негативно. «Корови ви би не продали без жида і не купили. Но ті місцеві не дуже ся пхали, бо їх ту так... А ту жидів було, в Раві, я знаю, я вже си троха запам'ятала, так іде, та черво-

на божичка висит. І ходят, і ходят, паличка на руді, якась трошка торєбка. Там було повно їх. Вони на торговици, тепер кажут базар. На торговицю зайшли, а як ти хочеш продати: «Ти за тільки продаш?» — «Не». Всьо, то жид вже взяв в руки і в зуби і вже до того другого господаря. І так тими господарями волочили, а сами і того доїли, і того доїли. То в Раві, а в Немирові шо там — було тих пару хат»¹⁹.

Доволі об'ємно оповідна традиція змальовує, як єврейські крамарі надавали українським дітям перший купівельний досвід. У цьому плані яскравою і колоритною є розповідь із Середкевич про безплатні цукерки. «Ті жидівки продавали за прилавком, то я вже навіть в них була. Я ходила татові за дзигарами, а вона мені дала десь пару цукерків, ше були такі подушечки, такі з рисинками. Но тай нічо. Я прийшла, показую, а Вони кажут: «За шо ти купила? Та ти не мала грошей». Я кажу: «Вона мені так дала, я не платила». — «Ага».

А я, видно, теж була безсовісна. Мале, думаю, вона мені дала, піду, як вона має такі цукерки, най вона мені ше даст. Я пішла: «В вас ше є ті цукерки?» Пам'ятаю, я ше до школи не ходила. «В вас ше є ті цукерки задурно?» А вона каже: «А я не знаю». Шукала, зігнулася там поза том лядом, то тепер прилавок, колись була ляда, схилилася, там лязила, йно трошка побула, ше десь витягнула три чи штири, каже: «Вже нема, вже всі» А, но та як знаю, що вже всі, то вже більше не йшла. Але дала ше ми ше той другий раз, «всі» дала, «решту»²⁰.

Вона вартує дещо глибшого аналізу для розкриття усіх педагогічних, психологічних, соціальних, маркетингових нюансів єврейсько-українських торговельних стосунків взагалі. На особливу увагу заслуговує педагогічно-виховне вміння єврейки крамарки перші узагальнено ілюзорні прийняття дитиною торговлі перевести у реальні. Про те, що вони були цілком правильними з навчально-виховної точки зору говорить той факт, що цю подію оповідачка пронесла у своїй пам'яті крізь усе тривале життя і розпо-

¹⁸ Записав Є. Луцьо 9.10.2001 р. у м. Яворів Львівської обл. від Вушка Петра, 1926 р. н., осв. вища, уродженця с. Кобильниця Волоська кол. Яворівського пов., тепер територія Польщі. Домашній архів Є. Луця.

¹⁹ Записав Є. Луцьо 26.08.2014 р. у с. Середкевичі Яворівського р-ну Львівської обл. від Єсип Анни, 1930 р. н. Домашній архів Є. Луця.

²⁰ Записав Є. Луцьо 26.08.2014 р. у с. Середкевичі Яворівського р-ну Львівської обл. від Єсип Анни, 1930 р. н. Домашній архів Є. Луця.

віла її досить детально у позитивному психоемоційному супроводі.

Немало наявних у нас розповідей за своєю специфікою є дитячими. Бо ж майже усі наші оповідачі безпосередньо контактували з євреями, будучи дітьми. Та розповідали нам вже у зрілому і поважному віці. Звідси у їхніх розповідях значною мірою відбилися й ширші узагальнення й навіть стереотипи тодішнього часу, почерпнутих від старшого покоління, а також здобутих у пізніші роки життя. Отже дитячими ми називаємо ті розповіді, у яких передовсім йдеться про безпосередні дитячі враження й міркування.

Оці безпосередні, основані передовсім на емоційних враженнях дитячі розповіді цінні тим, що часто звертають свою увагу на такі нові для них тогочасні явища, прояви і нюанси, які для старших осіб були звичними і тому й залишалися поза увагою, а отже й епічною пам'яттю. Скажімо, в окремих розповідях саме діти у своїй необізнаності й наївності звернули увагу, що в деяких випадках євреї свої торговельні справи ставили вище від релігійних почуттів і обов'язків, могли порушувати їх заради комерційної вигоди. Ось як про це йдеться у розповіді. «Наприклад, в жидів в п'ятницю ввечір то вже був шабас, в суботу — свято, вони не робили. Шабас то означало кінець робочого дня, і ви вже ввечір приходіть — він вам нічо не дасть. Вже нічо не продасть і нічо з хати не дасть. Але жиди давали, в суботу, наприклад. Прийшовись на другі двері, там зайшов до нього — і продавав жид. Багато таких жидів було, що спочатку трималися, а потім вже побачили, що кооператив перемагає, тай торгували. Бо в суботу нема жида, то мусять іти до кооперативи. В неділю вони би відкривали, але знов держава забороняла відкривати магазини. Всьо мусіло бути закрите: і жидівське, і наше, але задними дверима всьо можна було купити в жида» [11, с. 499—500].

Подібне питання порушується у розповіді з Середкевич. «Раз мене тато післали до того жида, до Грінфля, Грінфель він ся називав. Дали гроші: «Иди ми купи дзигарів». Я пішла. А він так, знаєте, наложив собі таке десь з тхора, таку шапку не шапку, але но такий гнет. Але то було зо скіри, і так против вікна молився. Я прийшла стала і стою. А то була субота — а то не можна, вони не продают. Я так стою, стою, а вони, ті всі жиди, там були в другій хаті. І

тоди він шось там по-жидівськи сказав — виїшла та жидівка. Погадали і тоди прийшла та жидівка до мене, питаєся: «Шо ти хочеш?» Я кажу: «Тато казали дзигарів продати». — «Ага. А нам не можна дзісь продавати, — каже, — бо то субота, але я татови продам». І мені ті дзигари продали. Я прийшла і так говорю татови. Тато: «Гі! Та я, — каже, — запімнув, — шо вони жиди, шо дзісь субота». Запімнули, а жид вважав тата і дав. Він так ся перед вікном молив. Така книжка груба була, велика»²¹.

Якщо у першому випадку порушення євреєм крамарем релігійних регламентацій представлені як свідомі й типові, то в іншій дитячій розповіді крамар єврей продає в суботу дитині цигарки для батька як окремий виняток, порушуючи релігійний закон з поваги до покупця як до людини, яка очевидно забула про особливості святкування євреями суботи. Ну і, можливо, також з поваги до покупця як до клієнта, заради прибутку.

Отож у переважній більшості єврейські крамарі ставилися до українських дітей-покупців тактовно і приязно, адже на майбутнє це потенційно були їхні постійні клієнти. Та водночас маємо й окремі розповіді про їхнє непорядне маніпулювання дитячою наївністю й недосвідченістю. Так, наприклад, одного хлопчика, що батько посилав до крамниці за цигарками, крамар пригощав цукеркою. І так було кілька разів. Згодом крамар перестрів батька хлопчини і зажадав від нього оплати за цукерки, які нібито купував у борг його син. Батько почав сварити сина, чому цей без його дозволу так робив. Хлопець розповів, що крамар сам кожен раз пригощав його цукеркою, і сам клав йому її в рот, аби той відразу її з'їдав, не ніс додому. На це крамар відповів, що хлопець не відмовлявся від цукерок, і за них таки треба заплатити. Батько хоча й відчув себе обдуреним і приниженим, та, аби засвідчити свою гідність, таки заплатив крамареві за ці цукерки. А от чи після цього і далі купував у нього цигарки, про це вже не розповідається. Також оповідач не дав якоїсь оцінки цього випадку, не висловив свого ставлення до крамаря.

Яке б не було скрутне фінансове становище цього єврейського комерсанта, все таки цей його поступок не може мати якогось розуміння й мораль-

²¹ Записав Є. Луньо 16.07.2014 р. у с. Середкевичі Яворівського р-ну Львівської обл. від Василичин Стефанії, 1925 р. н. Домашній архів Є. Луна.

ного оправдання. Очевидно, він виявився одним з тих аморальних осіб, в яких чи спадково, чи набуто жадоба до наживи зробилася домінуючою рисою характеру і на шляху до своєї реалізації вона не завжди зважає на етичні норми й моральні цінності. Такі особи у більшій чи меншій мірі зустрічаються фактично у кожній нації. В українців таких характеризують народні приказки: «Йому півсвіта замало, а цілий забагато», «Та він би навіть із Матінки Божої коралі здоймив».

Виходячи з оповідної традиції, в цілому єврейські крамарі ставилися до українців покупців, у тому числі і дітей, з повагою і пошаною. Це з одного боку, на нашу думку, впливало із звичайної моралі євреїв як порядних людей. Водночас зустрічається й інше пояснення цього — більш утилітарне й практичне. Одна з оповідачок стверджує: «Жиди мусіли ся добре обходити з українцями, бо вони з них жили, від них залежали»²². Вислів «вони з них жили» тут має, очевидно, дещо ширше, принаймні двояке значення. З одного боку — українці були основним об'єктом, клієнтами єврейських крамарів і взагалі комерсантів. А друге — саме місцеву українську, економічно слабку й незахищену, політично малосвідому й слабо організовану людність євреї найбільше експлуатували, наживалися з неї.

Про різні маркетингові преференції для українців, що їх у процесі конкурентної боротьби в середині єврейських торговців так і між українськими і польськими крамарями за клієнта, як ввічливе обходження, цінові знижки, додавання товару, давання у борг, пригощання дітей ласощами та ін. йдеться у цілій низці розповідей, окремі з яких вже згадувалися вище. Цікавим і оригінальним видається і такий ось спосіб принадування покупців: «Перед нами жив жид, мав хлопця такого, я ходив до нього додому, то я по-жидівськи говорив. А він по-українськи говорив зі мною весь час. А ходив я в магазин, такий Лайзор мав магазин коло читальні збоку, то я як ходив купувати зернята лускати, я йому давав п'ять грош, а він мені давав на сім грошів. Каже: «То за то, що ти по-жидівськи говориш». Я теж хитрий був. Бо що мені шкодить два слова сказати, але я заробив» [11, с. 498].

²² Записав Є. Луцьо 26.07.2016 р. у м. Мостиська Львівської обл. від Бутрій Ярославів, 1924 р. н., осв. вища, уродженки м. Яворів. Домашній архів Є. Луця.

До цих преференцій, що у тодішніх економічних обставинах становили двосторонню вигоду, поряд з товарно-грошовою широко застосовувалася й бартерна форма торгівлі. Не маючи грошей, українці могли придбати товар в обмін за сільськогосподарські продукти: яйця, зерно, птицю, лляне волокно тощо. Одна оповідачка розповіла, як обмінювала у сільського єврея крамаря на цукерки старі газети, очевидно, для пакування товару.

Єврейські торговці попри те, що забезпечували українців необхідними товарами і скуповували від них все, що ті мали на продаж, також наймали їх для послуг у забезпеченні торгового процесу. Для українського люду на ті часи це була одна з небагатьох слушних нагод заробити якісь певні гроші. Також розповідають, що для декого з бідних міщан чи селян праця у багатих єврейських торговців була основним, хоча й не єдиним, джерелом заробітку на утримання сім'ї. Найчастіше йшлося про транспортування різних товарів. Українські селяни власними підводами їздили у Дрогобич по нафту, тобто гас, доставляли звідти сіль. Також перевозили зерно, борошно, дрова, діловий ліс та всякі інші товари. Ще одна група українських зарібників пригонила євреям додому куплену в інших селах чи містечках худобу. Також гонили відгодованих биків, що їх євреї купували у панських фільварках, до Львова на бойню. Є розповідь, що сільський єврей-крамар наймав українця сторожувати вночі крамницю. Єврей-торговці, що володіли полем, зазвичай не мали часу чи бажання його обробляти і наймали для цього українців. Також багатші єврейські комерсанти наймали українок для хатньої роботи: носити воду, прати, прибирати чи взагалі служницями. Передовсім у євреїв мали можливість заробити свої перші гроші українські діти й підлітки. «Потім я рвав з липи цвіт і заробив си пару грошів. Два золотих давали за сухий цвіт з липи жиди, а за зелений — золотий»²³.

Про позитивні стосунки євреїв комерсантів й українців в оповідній традиції йдеться дещо менше, оскільки це було звичайним, нормальним явищем. А все, що нормальне, усіма сприймається як самозрозуміле й не потребує звертання на нього особливої уваги, хіба що у представленні як доброго прикла-

²³ Записав Є. Луцьо 1.11.2006 р. у с-щі Немирів Яворівського р-ну Львівської обл. від Колеби Петра, 1923 р. н., уродженця с. Колониці. Домашній архів Є. Луця.

ду. Проте явища незвичні, екстремальні, що порушують ustalений порядок, ведуть до втрат, до зла, значно більше привертають увагу оповідної традиції. При цьому вона через відображення й осмислення негативних, деструктивних явищ вказує на вихід із подібної критичної ситуації, остерігає від них у майбутньому. Тому незвичні, екстремальні явища на підсвідомому рівні цікавлять і приваблюють людей, що й виражається в оповідній традиції, і взагалі у науці, літературі й мистецтві.

Поряд з переважно доброзичливим, ввічливим трактуванням єврейськими крамарями українців зафіксований також прояв стосовно них аморальності. «За Польщі в одного сернівського жида була корчма, в селі стояла. [...] Не пам'ятаю, як його прізвище, Тато мої так розказували. Одного разу прийшли, кажуть: «Такі булки, такі булки, ой, а зима страшна. — Каже, — я на ногах мав такі, шось на ногах таке». Десь приблизно мали тато може вісімнадцять років. «Ну такий, — каже, — я був вже файний парубок. Таким, ше-м ся дуже не парубкував, але вже-м ся, — каже, — чув, що я вже не малий. І прийшов там до того жида. А в нього, — каже, — купа горців, повно сметани, люди носили, повно горців стояло, повно сметани і такі булки, — каже, — а мені так слина тече. А жид каже: «Петре, Петре, як ти босий по тім снігу залетиш на Гори, — ліс до Мельників там з півтора кілометрів, може два — на Гори і з Горів босий, я ти дам булку.» Тато каже: «Шо я знаю, чи я залечу. Може залечу. — Каже, — я, — там, де тепер ферма стоїть, — до того хреста». Бо хрест переставлений, колись інакше він стояв. На тому хресті одна рука є так відбита, москаль вистрілив Христові в руку розіп'ятому на хресті і так є. І каже тато: «Добіг до хреста, а далі таке зимно. — Каже, — я став, ноги снігом понатирив і вїю на Гори і з Гір. Вже як з Гір, — каже, — пер, вже не чув, чи зимно». І дав жид. Одну булку тато так заробив в жида. Я кажу: «Тату, тату». — Шо, тату, тату, як я хтів булку». Во таке»²⁴.

Такий поступок єврейського крамаря, очевидно, був спричинений потребою свого особистісного, соціального й можливо етнічного самовираження, утвердження власної вищості й значимості шляхом при-

²⁴ Записав Є. Луньо 11.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Бордун Ганни, 1949 р. н., осв. вища. Домашній архів Є. Луна.

ниження іншої особи. Зазначимо, що такі хворобливо аморальні прояви особистісного самовираження того часу в оповідній традиції засвідчені й усередині української спільноти. Проте більш кількісно й виразно вони проявлялися саме на міжетнічному рівні, оскільки до цього більше спонукає механізм «свій — чужий». А в зазначених конкретно-історичних умовах, коли українська людність на своїй землі перебувала у підневільному й упослідженому становищі, то саме й тому була ще об'єктом аморального самовираження з боку політично й економічно вивіщених етносів. В одній розповіді йдеться, як до такого соціального й національного самовираження вдається польська інтелігенція, зокрема учителька.

Доволі широко українська оповідна традиція доірає єврейським крамарям і комерсантам, що вони без осторог і докорів сумління скуповували від людей крадене. Уцілій низці розповідей зазначається, що євреї крамарі не вважали своїм моральним чи правовим обов'язком цікавитися у клієнта продавця, звідки у нього цей товар. «Він навіть був капку богатший, а до бідного пішов взяв вкрав. Пшениці чи там чого пару снопів, вдома обмолотив, пішов до жида продав. А жид де знав, що то крадене. Приносите — він купує, на вагу за кільо сила там платив і всьо»²⁵.

Таку ж думку висловлює й ще один оповідач, при цьому однаково аморальними й негідними вважає як українця злодія, так і єврея крамаря, що обоє не гребують навіть такою нікчемною річчю, як знівечене й вимазане гноєм покривало на коні. «Наприклад, мав чоловік коні, но старався там їх накривати, може в стайні зимно було, бо то таке не було приспособлено дуже. І такі плахти клав на коня там на ніч, називалося дека. Вона обліплена вже, бо кінь скинув з себе, затягнув, повісив і так дальше. І то вкрали і занесли до жида і там якусь пачку тютюну чи там шо дістав за ту вонучку. А жида не обходило, чи то крадене, чи яке, йому товар, гиндель. Жид не питав. Він хоч би і видів, але воно вже ся не верне тому господарови назад»²⁶.

²⁵ Записав Є. Луньо 11.10.2014 р. у с. Прилбичі Яворівського р-ну Львівської обл. від Карпи Івана, 1927 р. н. Домашній архів Є. Луна.

²⁶ Записав Є. Луньо 11.10.2014 р. у с. Прилбичі Яворівського р-ну Львівської обл. від Мірила Василя, 1931 р. н. Домашній архів Є. Луна.

У більшості випадків оповідачі стверджують узагальнено, що євреї торговці без найменших докорів сумніння скуповують у злодіїв крадене. Правда, таке узагальнення засвідчує, що воно в українському народному середовищі вже набрало форми стереотипу, сприймалося апіорі як таке, що не потребувало підтвердження на основі якогось конкретного прикладу. Вважалося, що таких прикладів є багато, і вони доволі відомі.

Аналізуючи це твердження, при цьому також слід зазначити, що єврейські крамарі і комерсанти так чинили не стільки на основі їхнього етнічного менталітету, а можливо, на основі їхньої соціально-професійної приналежності, тому що у ті часи передовсім євреї були крамарями. А якщо б ними були українці, то і вони теж могли скуповувати крадене. Тим більше, що у цій ситуації саме українці були злодіями і спродували крадене.

Водночас оповідна традиція представляє чимало прикладів, конкретних відомостей, що саме з краденого і від кого скуповували євреї. Чи не найбільше йдеться про так званих домашніх злодіїв, які без відома інших членів сім'ї таємно брали з дому, а отже крали в сім'ї якусь сільгосппродукцію і несли до корчмаря чи крамаря, щоб виручити якісь гроші. Самі господарі — на горілку або цигарки. Також ще не одружені сини й дочки крали з дому зерно, квасолю, біб, волокно та ін., здобуваючи таким чином гроші на розваги, якийсь одяг чи прикраси. Коли говорити про домашніх злодіїв, то купуючи у них товар, єврейські торговці в значній мірі могли й не здогадуватися, що йдеться про крадене.

Також говорить оповідна традиція, що до євреїв приносили крадене слуги, наймити, зарібники, які мали можливість вкрасти дещо у своїх господарів, панів-працедавців. У цьому випадку крамар теж не міг однозначно визначити, купує він у цієї соціальної категорії осіб крадене а чи зароблене. Хоча при бажанні міг би це дізнатися, але не поспішав це робити, бо ж це не сприяло його комерційним інтересам.

Маємо цікаву розповідь, з якої випливає висновок, що окремі євреї в селі мали налагоджений процес скуповування краденого збіжжя. Пізно ввечері, а можливо і вночі приходила особа до єврейської хати, застукала у вікно, єврейка без зайвого зацікавлення відчиняла вікно, простягала надвір руку,

забирала мішечок із збіжжям і виплачувала гроші. Те, що єврейка не побачила й не ідентифікувала свого клієнта, очевидно засвідчує, що цей механізм купівлі був спеціально відлагоджений таким чином, що покупцеві не розходилося, аби ідентифікувати продавця. Це якоюсь мірою давало запевнення злодієві, що не буде викритий, а звідси заохочувало до подальших крадіжок. Для покупця вигода полягала у більшій кількості клієнтів, а також за крадене платилося зазвичай нижчу ціну.

Також ми записали окремі розповіді, з яких випливало, що євреї скуповували товар явно кримінального походження. В народному середовищі одними з найшкідливіших і найстрашніших злодіїв вважалися ті, які жеребним кобилам перед народженням лошати розрізали живіт, витягали лоша, щоб зняти з нього шкуру. Кобила ж стікала кров'ю і гинула. А такі шкури з ще ненароджених лошат скуповували євреї і дуже дорого за них платили. Для єврейських комерсантів не могло бути незанимаючим, що ці шкури могли продавати лише злодішніки, бо жодний господар собі такого не дозволив би.

Маємо й розповідь, що єврей крамар, купивши в челядника крадене збіжжя, повідомив про це обкраденого господаря і повернув йому збіжжя за ті самі гроші, за які купив. «А той жид ся з татом добре знав, бо то ми були великі господарі. І раз каже він до тата: «Чуєте, пане Британ, ходіт сюда, я хочу вам шось сказати. Подивіться, мені ту принесли насінну пшеницю, чи то не є від Вас». Тато ся подивив, каже: «Та подібна, як би моя, але я не знаю, треба ся подивити вдома». Жид до тата ся звернув, бо, видно, добре знав, що то його челядник приніс, але відкрито не сказав, йно так боком, здалека. [...] Тато вдома ся подивили — та дійсно було з міхів понадбирано. То, видно, котроїсь з тих челядників, що в тата шевцювали, в кишені все си понадбирав з міхів, так си наносив і заніс до жида. Пішли тато до того жида й кажут: «Та то як би моя, бо мені дійсно понадбирано з міхів». — «Ну то, пане Британ, беріт ту пшеницю, але верніт ми, шо я за ню заплатив. Але чуєте, йно не кажіт нікому, шо я Вам вернув, бо то, знаєте...». Тай тато заплатили за свою пшеницю, десь її було трохи більше як чвертку, і забрали додом. А тим челядникам нічого не казав, не сварився, бо нікого за руку не злавив. Йно сказали мамі

ліпше пільнувати комору, бо то не раз там челядники заходили по яку шкіру чи там що»²⁷.

Очевидно, цей єврейський корчмар так поступив, що був певною мірою порядною, моральною людиною. Та водночас можна припускати, що цей його вчинок також був мотивований і його комерційними інтересами. Він пожертвував своїм дрібним і так би мовити нелегальним клієнтом заради більш фінансово спроможного клієнта, з яким провадив більш об'ємні і чесні торгові інтереси.

Також наші матеріали оповідної традиції представляють окремі випадки, коли єврейський комерсант дозволяв собі обдурювати українців, вважаючи їх неграмотними, свідомо зумисне недоплачував при купівлі у них товару. Ось як про це йдеться в одній розповіді. «І ще розказували, що їздили до Перемишля на базар, ота моя прабаба Ганя огірки їздила продавати. Бо в Любінях то вже від дев'ятнадцятого століття огірки вирощували. Завжди сіяли огірки і возили продавати. І возили в Перемишль кінями. І таку історію в родині розказували. Кажали, що прабаба Ганя була теж грамотна, бо як огірки продавали, то завжди купували в них жида, євреї. А жида любили українців надурювати, обманювати, бо українці не всі вмели читати і писати, будемо так казати. Продавали огірки, баба розказувала, на копи. Копа стільки коштує чи стільки. І один раз був такий випадок, що прийшов жид забирати в них ті огірки, порахував, порахував і каже, що во даю ти стільки. А прабаба Ганя каже: «Як стільки, як то має бути стільки і стільки». А той жид тоді сказав так: «О дивися, яке воно мудре». Він не сказав ні «вона», ні «він», йно «воно», йно сказав: «Во дивися, яке воно мудре, міє, — каже, — рахувати». А прабаба каже: «Я вмю рахувати, читати і писати». О такий був випадок. То в Перемишль возили огірки, і то я дуже добре запам'ятала ту історію»²⁸.

Коли глибше проаналізувати цю розповідь, то бачимо, що головною її ідеєю є гордість за свою прабабцю — у ті давні часи — грамотну україн-

ську селянку, в якій був розум і гідність не дати себе обдурити покупцеві євреєві. Саме в такій основній функції цей родинний переказ передався аж до четвертого покоління, продовжуючи в ньому активно побутувати. У стосунку єврея покупця і української селянки продавчині важливим є не стільки факт спроби обдурити при розрахунку, очевидно, це було явищем нерідкісним взагалі у торгівлі. Оповідачка негативно вражена, що єврей без найменших не те причин зневажив її прабабцю. І в цьому ракурсі єврей представлений більш негативно, ніж через спробу її обдурити. Він змальований як пихатий, зарозумілий, мстивий за свою невдачу обдурити іншого, нахабний у звичці сприймати інші особистості як меншвартісні й неповноцінні. При цьому знову ж таки застерігаємо від вузького й тенденційного сприйняття цього явища як лише міжетнічного. Бо ж подібні стосунки у цілковитій повноті могли мати місце й середовищі самих українців.

Із розповіді, а саме із речення «А жида любили українців надурювати, обманювати, бо українці не всі вмели читати і писати, будемо так казати» також бачимо, що оповідачка традиційно перебуває під впливом стереотипу, теж дотримується традиційної думки, що взагалі євреї обманювали українців. При цьому, очевидно, теж традиційно-узагальнено сприймаючи євреїв передовсім як комерсантів, торговців. Водночас при цьому твердження, що причиною обдурювання українців була їхня неграмотність, на нашу думку, вже більшою мірою впливає із конкретного контексту. В такий спосіб оповідачка на основі художнього прийому контрастного протиставлення виражає гордість за свою грамотну прабабцю. Звісно, не можна категорично стверджувати, що колективна народна думка не могла вважати неграмотність українців причиною їхнього обману євреями, та все ж міркуємо, що винними в очах українців були не самі вони, а в першу чергу євреї з їхньою надмірною жадобою до наживи будь яким, навіть і аморальним чином.

Ще одна розповідь констатує обізнаність українців із випадками обдурювання у єврейських крамницях і заявляє, що українці були безсилим цьому якось протиставитися й приречено погоджувались бути обдуреними. «Кожний знав, що вони троха ошукують, берут з людей лишні гроші. Але треба було

²⁷ Записав Є. Луньо 12.06.1995 р. у м. Яворів, Львівської обл. від Луньо Стефанії, 1922 р. н., 7 кл. Домашній архів Є. Луна.

²⁸ Записав Є. Луньо 7.07.2017 р. у с. Любині Яворівського р-ну Львівської обл. від Саракули Світлани, 1971 р. н., осв. вища. Домашній архів Є. Луна.

десь купити, і ніхто ся на то не обіжав»²⁹. Очевидно, таке становище з одного боку вважалося безвихідним, а з іншого — вигода від єврейської крамниці бачилася значно більшою, ніж шкода.

Із наявних у нас матеріалів оповідної традиції видно простежується, що євреїв комерсантів узагальнено вважали шахраями, такими, що в процесі торгівлі обдурювали клієнтів. Можна говорити, що підґрунтя такої думки мало двояку природу. З одного боку опиралося на давніші стійкі культурно-історичні негативні стереотипи євреїв. А з іншого боку основним чином до цього спричинялися тогочасні реалії. Бо ж як би там не було, комерція і в часи, коли нею головним чином займалися євреї, і пізніше, наприклад, у період московсько-комуністичної окупації, завжди мала великі потенційні можливості для різних шахрайств: обважування, обраховування, обдурювання та ін. І реальні їх прояви у досліджуваний період актуалізували й скріплювали цей негативний стереотип. При цьому зазначимо, що для оповідної традиції є специфічною властивістю в особливий спосіб, доволі питомо й вагомо опиратися на стереотипи й узагальнення зазвичай без сумніву у їхній достовірності. Один-два конкретних випадки вже могли дати підставу узагальнено говорити про явище як про типове. Це виразно підтверджує така ось фраза однієї оповідачки: «З жидами люди во так жили. Жид був — він не поснідав, пок хлопа не обдурив»³⁰.

Як бачимо, це стереотипне твердження висловлене апріорі, без якогось найменшого мотивування саме такої своєї думки. Через узагальнено-особову синтаксичну модель речення негативна риса характеру приписується усім без винятку євреям. А використана метафора — окреслення дії в переносній образній формі — представляє цю негативну рису категоричною й гіперболізованою. Можна стверджувати, що базовим підґрунтям цього висновку є опертя на традиційний негативний стереотип єврея. Тим паче, що у своїй доволі об'ємній розповіді про усе життя оповідачка ні разу не навела якогось негативного факту про євреїв торгівців. А навіть на-

впаки — схвально відізналася про доброту й порядність львівських євреїв, у яких деякий час працювала хатньою служницею.

Та водночас зустрічаються розповіді, у яких узагальнене твердження для закріплення його істинності доповнюється більш конкретною доказовістю. «Казав тато, що були дуже хитрі жиди. Обциганювали людей, і то дуже. Во навіть розказували, що жид продавав нафту, що нею світили тими лампами. Продавав нафту, і казали, що мав там влити мірку, то все влив меше, ніколи не дав так, щоби дав мірку рівну»³¹. Та проте, і в поданні цієї конкретики простежуються і деякі узагальнення, як узагальнено-безособове «казали», а також лексеми «все», «ніколи».

У ще одній розповіді оповідач під впливом традиції подає стереотипне твердження про обманювання у єврейських крамницях, проте, оперуючи очевидними фактами, сумнівається у його достовірності. «Правда, за Польщі люди на жидів казали, що жиди в склепі так во троха ошукуют. Но але він що мав, всьо було написане, сила коштує. Булочка — тільки, хліб — тільки, ронгаль — тільки, цукор — тільки, паста — тільки. Но, паста мастити чоботи. Скло до лампи — тільки, нафта — тільки півлітри. То всьо було написане»³².

Отож варто мати на увазі, що усякі стереотипні твердження варто розглядати як такі, що не завжди співвідносяться із історичною реальністю, а в деяких конкретних випадках навіть суперечать їй. Вони існують в мисленні, а особливо в народно-оповідній традиції тому, що спрощують і полегшують відображення й осмислення дійсності. Але при цьому представляють цю дійсність спрощено й неточно — ознаки чи властивості якоїсь частини механічно переносяться на цілість.

Водночас оповідна традиція вказує, що обдурювати в процесі торгівлі не було монополією євреїв комерсантів. Розповідається також і протилежне, цього не цуралася й українці стосовно євреїв. Як приклад, подамо хоча б ось таку розповідь. «Колись

²⁹ Записав Є. Луцько 11.10.2014 р. у с. Прилбичі Яворівського р-ну Львівської обл. від Мірила Василя, 1931 р. н. Домашній архів Є. Луцька.

³⁰ Записав Є. Луцько 15.05.2013 р. у с. Дрогомишль Яворівського р-ну Львівської обл. від Василя Іванни, 1920 р. н. Домашній архів Є. Луцька.

³¹ Записав Є. Луцько 11.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Бордун Ганни, 1949 р. н., осв. вища. Домашній архів Є. Луцька.

³² Записав Є. Луцько 11.10.2014 р. у с. Прилбичі Яворівського р-ну Львівської обл. від Карпи Івана, 1927 р. н. Домашній архів Є. Луцька.

пити горівку так не було за шо, не мали люди гроші, навіть господарі. То шо-небудь брав з дому і ніс до жида. Шо до него заніс, то він купляв, не питався, де ти то взяв. Деколи то навіть троха жида піддурували. Соломи околотів нанесли до шопи, а зара за дверима поставили стіну, а там порожньо. Во таке во було. Жид купував як би цілу шопу околотів, він ся не подивив, шо там порожньо, а тільки ту за дверима поставили повно. То каваліри таке виробляли, там господар такого не робив. Бо господар розраховував, шо ага, худоба є, коні є, треба січку різати. А раз каваліри злапили якось бузька і продали жидови за гуску вночи. А жид був десь вже, но може молодший був, як я тепер, десь так во сімдесят мав. Вони ввечір вночи на руках му продали того бузька, то ж не то шо світло було. Лямпя в хаті, а ту коло дверей коло шопи йому продали. Жид «гуску» тую кинув до шопи, рано відкриває — а там бузьок. То потім розказували, шо він тих хлопців питав, а вони кажут: «То тобі хтось заміняв», — хлопці так. Во то я пам'ятаю, шо розказували»³³.

Маємо розповіді й про інші форми обману єврейських крамарів, зокрема в нечесний спосіб ухиляння від сплати боргу. «Розказували й таке, шо деколи і наші люди могли жида якби обдурити трохи. То вже там така татова далека родичка розказувала. Каже, як прийшов до жида в крамницю, не мав гроші, то можна було шось взяти в борг. Жид мав за собою таку як дошку, і крейдою там записував. Ну і прийшли двое з одної хати, і один жидові шось там пальцем показує, шоби від тої дошки відвернувся, а другий — там попередньо вони шось брали в борг — взяв той запис замавав. Такі збитки зробили жидові, ну таке було»³⁴. Примітно, що оповідач, хоча й не посоромився розповісти про цей моральний проступок українців, все ж при цьому трактує його трохи поблажливо, з дещо применшеною шкодою крамареві. Розглядає всього лише як «збитки», тобто пакість, а в мотиві вчинку також простежується такий собі напів невинний жарт, бравада.

Що ж до негативного представлення в оповідній традиції єврея комерсанта, маємо цікаву розповідь

про крадіжку з його сторони. «А якщо хтось шось в когось вкрав, заніс до жида, то жид все то купив. Тай вони, жиди, навіть і самі крали. Бо я знаю. На мою прабабуню по маминій лінії казали Пасалиха, і на бабуню мою казали Пасалиха. І на мене кажуть ше, дехто зі старих людей кажуть Пасалова Ганя, але рідко вже. [...]

Ну і бабуня моя, то мама вже розказували, начесали льону, ті кльобики такі, казали на них, то був вже чесаний льон, готовий до прядіння, готовісінький. Воно було так одвое складено, а внизу так було гарно закручено, такий вузлик зроблений. В них то так гарно то було поскладано і якоюсь ляною тканиною накрито. І десь на лавці в хаті в кутику то лежало. Прийшов жид з Краківця, такий Пінцьо з Краківця. Прийшов — і вкрав то. В мої баби вкрав то, в тої Пасалихи Катерини, а дівоче її прізвище було Сабат. Той Пінцьо ходив по селі і так дешо в кого купив там, ішов до Краківця, там мав свій склеп і там продавав. Колись в Краківці, де та пошта, і де та школа допоміжна, то всьо жиди мали магазини. І бабуня то десь запримітили. А несли кацюбу, бо, певно, мали в п'єцу хліб пекти. Як за тим жидом вскочили, вже так буду казала, як вибігли та до жида. Та давай призовати жида та тою кацюбою. Тай до нього і відібрали йому той льон. Жид пішов і став скаржитися, розказувати людям: «Ой я тій Пасалисі нагадав, але я їй дав, але я їй нагадав». — «А як віс їй нагадав? Шо ти їй казав?» — «Ти Пасалиха! Ти Пасалиха! Ти Пасалиха! Ти Пасалиха!» — «Но а, Пінцьо, а ше-с шо казав?» — «Во я їй казав: «Ти Пасалиха!». І так во довго в селі, тепер вже ні, бо вже ті старші люди вмирають, казали: «Так наказав, як Пінцьо Пасалисі». Така приказка ходила в селі. Так казав, шо нічо не сказав. Во таке»³⁵.

Аналіз розповіді говорить нам, що оцей аморальний проступок, очевидно, небагатого містечкового єврея, що дрібною торгівлею якось заробляє на життя, сприймається більше у комічному, ніж у викривально-негативному значенні. Люди з розумінням і навіть дещо поблажливо сприйняли, що бідний єврей не міг встояти перед спокусою прихопити при слухній нагоді чужу річ. Звісно, що таке явище не було чужим й у чисто українському середовищі. Тим

³³ Записав Є. Луньо 19.04.2013 р. у с-щі Немирів Яворівського р-ну Львівської обл. від Свалєби Адама, 1932 р. н. Домашній архів Є. Луна.

³⁴ Записав Є. Луньо 11.10.2016 р. у м. Львів від Сарабая Мар'яна, 1956 р. н., осв. вища, уродженця с-ща Немирів. Домашній архів Є. Луна.

³⁵ Записав Є. Луньо 11.08.2016 р. у с. Сарни Яворівського р-ну Львівської обл. від Бордун Ганни, 1949 р. н., осв. вища. Домашній архів Є. Луна.

паче, що він, робив це невміло й безуспішно. А його безпорадність і навіть кумедність у сварці з господинею, що його ввіймала і відібрала своє, сприймається з теплим гумором і навіть якоюсь симпатією.

Зазначимо, що в усіх зафіксованих розповідях про євреїв представлено фактично лише два випадки про скоєну ними крадіжку. У цій другій крадіжка має дещо інший характер. «Бо тато був прийняв такого жулика в Бучачі, як він оповідав, на роботу, жида молодого. Той жид був жулик, бо татови сказали, що він краде. Знаєте, він, видно, або грав в карти, або що, бо тато казав, десь ті гроші йому було потрібно. А мій тато також преферанс любив грати, в кожному разі тато був такий життєрадісний. І говорив з тим жидом, каже: «Я тебе прийму, але таке і таке мені казали. Якщо ти візьмеш якісь гроші з того, ти до мене прийди і мені відразу скажи». І видно, що по кількох місяцях таке сталося, він прийшов. Тато, видно, полагодив це, той віддав, чи тато за нього заплатив, і той пішов геть»³⁶.

Як бачимо, оповідачка не надто строго осуджує проступок молодого єврея, бо ж він ще морально не сформований, а ще й до того опутаний картярськими боргами. Так само це сприйняв і батько оповідачки. Як особа поважна й з солідним життєвим досвідом, він вирішив справу юнака благородно, дав йому шанс порозумнішати й виправитися. І як дізнаємося з продовження розповіді, пізніше цей молодий єврей, будучи на службі в НКВС, попередив батька оповідачки, що його готуються арештувати, порадив втікати і таким чином врятував йому життя.

Як ми вже вказували вище, самі українці відзначають неохильність євреїв до крадіжкі як такої, оскільки це забороняють Заповіді Божі. Чого українці не можуть сказати самі про себе, хоча як християни, теж зобов'язані дотримуватися тих самих Заповідей Божих, зокрема сьомої, що забороняє красти.

Та й народна моральна традиція українців осуджує злочинство. Та в життєвих реаліях, особливо в середовищі бідніших верств населення, злочинство, як говорить оповідна традиція, було досить непоодинокими випадками. Скажімо, ми не зустрічали села, в якому не розповідалося б про місцевих крадіїв. Де-

які оповідачі їх навіть бачили, на нашу думку, у гіперболізованій кількості.

Виходячи з наявності у тогочасному українському середовищі різних видів, починаючи з сімейного й кінчаючи коморниками й конокрадами, злочинства, зрозуміло, що жертвами українських крадіїв були й євреї комерсанти — зазвичай люди заможні. Народна приказка зазначає: «Злодій краде в того, в кого є що вкрати». Ото ж власність євреїв торговців не могла не спокушати злодіїв. Тим паче при цьому євреї також сприймалися як чужі етнічно й релігійно, а ще при цьому міг братися до уваги їхній стереотип здирників, шахраїв і визискувачів.

Так в одній з розповідей говориться про те, що в одному селі підлітки українці вночі ловили рибу в ставку місцевого єврея, а пізніше йому ж її продавали. Той її випускав у свій ставок. Так тривало певний час, а тоді єврей, очевидно, щось запідозрив. Кожній рибині, що купував у хлопців, випускаючи у ставок, надривав частинку хвостового плавця. І коли йому вже принесли таким чином позначену рибу, він наварив хлопців, що продають йому у нього ж вкрадену. І після цього хлопці більше не крали риби з його ставок.

Також записали ми цікаву розповідь, як злодій українець обкрадав єврейські крамниці. «Той Кравець Стефан, він постійно крав. Крав постійно і так пропав десь в криміналах. То вже як іно прийшли рускі, він пропав. Він перший раз в нас вкрав, то був сусід наш. Він в нас вчився красти. На сам Великдень вкрав в нас всьо, що на Великдень було готове, паска печена, яйця і таке всьо. [...] І потім він казав, каже до мами: «Каська, то я ся в тебе вчив красти. Но і мені ся вдало, — каже, — і я дальше пішов». А як поїхав до Немирова до магазинів красти, то він розказував: «Так во за дня, над вечером, — каже, — я заліз до жида, він торгує, а я заліз до него до халупи і, — каже, — під ліжку, сидів, поки він не заспав. А як заспав, — каже, — жид з жидівком сплят, а я краду». То він всьо розказував мамі. То сміху було, як нераз мама стала розказувати, як ми вже великі були, най тебе біда взяла»³⁷.

У цій розповіді вже йдеться не про дрібну побутову крадіжку, а роботу, так би мовити, професійного,

³⁶ Записав Є. Луцьо 23.05.2016 р. у м. Львів від Ващук Марти, 1936 р. н., осв. вища, уродженки м. Бучач, проживала у Яворові, емігрувала з батьками в Канаду. Домашній архів Є. Луця.

³⁷ Записав Є. Луцьо 29.05.2013 р. у с. Грушів Яворівського р-ну Львівської обл. від Чалої Ганни, 1928 р. н. Домашній архів Є. Луця.

з певним «виробничим» досвідом злодія. З розповіді дізнаємося, що він також обкрадав і комори заможних українців. А за єврейські крамниці брався передовсім тому, бо там було багато що красти. Важливо й те, що вкрадені в українських селян одяг, взуття, знаряддя праці чи інструмент були зазвичай індивідуальними виробами, і власникам не важко було їх впізнати. Ото ж злодій не міг їх безпечно використовувати для власного вжитку, і їх потрібно було таємно і дешево продавати. Товари з крамниці як продовольчі, так і промислові були уніфіковані, і їх для злодія було безпечніше споживати чи користуватися ними.

Більшою мірою у єврейських комерсантів викрадали продовольчі товари, тому що вкрадених їх за певний час споживали і не залишалося жодного доказу. А отже злодій почувався безпечніше, його важко було викрити, хіба що випадково, або він міг признатися сам. «Той Миханьо навіть з моїм татом таке зробив... Мої тато в Гаруна дижурили. Ту в Біхнари був такий жид Гарун, мав дім. Але потім німці його з родином взяли до Яворова і позабивали. Гарун мав зара коло води, там в такім болоті тую хату, а півницю мав на другім подвіру, за дорогою і там тримав масло. Тато пішли додому там загірися, той Миханьо зашлїдив, вирвав колодку і всьо масло забрав. І тата жид не звільнив. І тато не знали, шо то він. Але аж потім він ся признав в мої свахи, каже: «Старий пішов додому, а я колодку вирвав, масло забрав і булочки». Жид потім зробив залізні ґрати. А той Глова Михайло був злодій від злодіїв. І людям крав, і жидови крав, і панське крав»³⁸. У цій розповіді кидається у вічі, що власник-єврей з розумінням поставився до свого сторожа — бідного українця, не став вимагати відшкодування втрати і навіть не звільнив його з праці. Цим дійсно благородним вчинком викликав неабияку повагу й симпатію оповідачки. Також тут влучно підмічено соціальну й моральну маргінальність злодія — крав у всіх без розбору, аби тільки вдалося чимось поживитися. А ще й нахвалявся своєю вправністю.

Можна припускати й те, що українському злодієві було, так би мовити, з більш спокійним сумлінням обкрадати єврея як етнічно й релігійно чужого, а ще опираючись на його негативний стереотип обдурювача й визискувача українців.

³⁸ Записав Є. Луньо 2.12.2015 р. у с. Терновиця Яворівського р-ну Львівської обл. від Романовської Катерини, 1927 р. н. Домашній архів Є. Луна.

Із наявних у нас матеріалів оповідної традиції, у ті часи злодіям їхні злочини зазвичай сходили з рук, вони залишалися безкарними. Польська поліція не була спроможною розслідувати усі випадки крадіжок, в окремих випадках і не бажала цього робити. У протистоянні із злодіями населення переважно було полишене на самого себе. У багатьох випадках господарі, виявивши, що їх обкрадають, остерігалися обороняти своє майно, чинити опір. Адже злодій чи кілька злодіїв могли бути озброєними й покалічити власника а навіть й убити. І все ж, попри поширений стереотип євреїв як людей боязких, неохочих до конфліктів і бійок, дехто таки оборонив своє майно. «За Польщі ту в Дрогомишли було і поляків, було жидів. Була ту тая поліція польська, постерунок, шандари. На Підлубах був той постерунок. Мусіли бути шандари, бо злодії були дуже. Во плахту яку лягну пішов ввечір стягнув з плота. Та то була сильна бідося, страшне. Не було права лаха такого ляного вивісити на жердку або де на пліт — всьо крали. І до комори лізли. Ту йдні такі були — залізли до жида, підкопалися. А жид вчув і пішов і каже: «Гейст ду, каце, фон гія». Тії злодії ся повимазували, шоби їх не впізнати, але як пішов жид, як закликав ше два жиди, як їх влапили, то збили їх добре. Може ше і давали на поліцію. То були свої сільські злодії»³⁹.

Крадії, що їх народна термінологія позначає як злодії «правдиві», «вроджені», «по крові», «заводові» — з польської професійні, тобто такі, для яких обкрадання було якщо не основним, то постійним заняттям для свого життєзабезпечення, були досить важливим і цікавим об'єктом оповідної традиції. Це значною мірою діялося для того, аби таких осіб остерігатися й пильнувати від них свою власність. Єврейські торговці хоча й не цуралися, як вже йшлося вище, скуповувати крадене, водночас також, очевидно були обізнані з народними розповідями про осіб з репутацією злодія, й намагалися їх остерігатися. І коли такий чоловік заходив до їхнього магазину, пильно за ним стежили, а якщо він нічого не купував, а лише стояв і роздивлявся, то навіть випрошували, щоб ішов собі геть.

Багато розповідається про конкуренцію, що її українці намагалися робити єврейським комерсантам, за-

сновуючи власну кооперативну торгівлю. «Але люди відчували засилля жидів. Засилля жидів особливо перед війною відчувалося дуже сильно. Наша селянка не могла нічого продати сама, тільки через жида. А як ішли на Греблі селянки з Вільшаниці, з Чолинь, з других сіл, то тут во була заслона, стояла жидівка коло жидівки, взяла ту курку, так її м'яла, казала мама, поки їй всі кишки не вим'яла і мусіла купити. Кооперація з тим боролася. Кооперація, безумовно, відіграла велику роль. В селах жидівські крамниці занепадали, не могли конкурувати з кооперативами. Хоча де не де корчми існували. Наше населення не було настроєне так, щоб бити чи нищити жидів, але ту несправедливість відчували. Жиди фактично паразитували на праці селян, і від того нікуди не дінешся» [11, с. 370]. Примітно, що оповідач цілі української торгівлі бачить не стільки в отриманні прибутку, як у захисті господарсько-економічних інтересів українських народних мас, зокрема селян.

Із оповідної традиції дізнаємося, що українська громада у конкурентній боротьбі з єврейською торгівлею намагалася мобілізувати усі свої можливості. Залучали не лише власний комерційний потенціал — кооперативну торгівлю, але підключалися й інші суспільні інституції: церква, культурно-освітні товариства «Просвіта», «Луг», «Рідна школа» та ін. «За Польщі жиди в Яворові тримали всю торгівлю в руках, наші тільки пізніше почали відкривати кооперативи. Там де Народний Дім, на низу відкрили кооперативу українську і завідуючий тої кооперативи був Юзьо Вишенський. Він був мій сусід, хата при хаті ми жили. Це вже була агітація; в церкві священики, і читальня, і «Луг» товариство, і молодь, і всі — тільки до кооперативи. Потім повідкривали другі магазини кооперативні» [11, с. 499].

Де українська громада була національно свідомою й організованою, а це передовсім у містечках і в певних селах, там конкуренція мала помітний успіх. Активно пропагований принцип національної економічної солідарності багато людей підтримувало й стали ходити до українських крамниць. «Моя мама мала знайомих жидівок, з якими ходила до школи, а вони мали магазини. Ту, як іти від школи Шевченка на цвинтар, там на розі будинок був, то там жидівка жила і мала магазин. А по другій стороні була пивнушка. То мама з нею спілкувалася, бо вони разом ходили до школи. І мама мала ще жидівок, що

мали магазини з матеріалами, то купляла в них. А потім вже організували в Народному Домі свій магазин, український, і вже мама ходила туди. Там були і шкіри, продавали в тому Народному Домі, окремо було, повно тих шкір»⁴⁰.

В окремих випадках конкуренція могла впроваджуватися волонтаристським чином. Інколи деякі жінки могли спокуситися на дешевші ціни чи інші переваги у єврейських крамницях, то тоді чоловіки були змушені проявляти свою волю голови сім'ї. «Жиди мали багато магазинів, і вони так давали на борг. Ну і, знаєте, мама... А тато був в Народному Домі членом Спілки кооператив. Десь мама пішла, там такий Ліфшиц жид був, пам'ятаю, і мав свій магазин на Ринку, де тепер аптека є. То був його будинок, і він мав там магазин. Ну і десь маму хтось намовив, що там він має всьо дешевше і дає на борг. Ну і мама десь пішла до нього. Боже, як мій тато дізнався — була біда в хаті. Прийшов і так до мами говорив: «Я тобі сказав, запам'ятай собі, — каже, — свій до свого по своє». Я то пам'ятаю так як нині. І тато сказав: «Останній раз щоб твоя нога була там». А жиди, знаєте, хитрі були, вони так якісь свята чи шось, то вони приваблювали. На свята то вони вам принесли якесь вино гарне, якийсь торт. Знаєте, так купляли наших, щоб до них ішли, щоб вони мали покупців. І українці-патріоти до жидів не йшли. Мали свою торгівлю кооперативну. В Народному Домі на розі Ринку був український кооператив український. Продавала там така Марія, забула її прізвище. Я знаю, тато там посилав мене всьо купляти. Тато як сказав — вже мами нога не була в ніякому іншому магазині. Тато в нас був дуже строгий»⁴¹.

У поодиноких випадках українцям вдавалося навіть довести єврейських комерсантів до банкрутства й таким чином змусити покинути село. «Стояла в нас в селі жидівська корчма. Був такий клич нашої кооперативи: «Свій до свого по своє». І навіть наші люди того дотримувались, які жили дуже бідно, і товари були дорожчі в кооперативі, ніж в жида, бо жид ще й давав на борг, на книжку — прошу, я тобі запишу,

⁴⁰ Записав Є. Луньо 26.07.2016 р. у м. Мостиська Львівської обл. від Бутрій Ярослави, 1924 р. н., осв. вища, уродженки м. Яворів. Домашній архів Є. Луня.

⁴¹ Записав Є. Луньо 29.01.2016 р. у м. Яворів Львівської обл. від Нестор Іванни, 1924 р. н., осв. вища. Домашній архів Є. Луня.

не плати. А потім хату його забирав, як той не міг заплатити. Був такий один випадок, що одного чоловіка жида послали з торбою. Але як стала акція «свій до свого по своє», то тоді той жид мусів забиратися. Він десь в трийцять четвертому чи в трийцять п'ятому році закрив корчму і десь виїхав зі села»⁴².

Слід зазначити, що не лише успішна українська конкуренція змушувала євреїв виїздити в іншу місцевість чи навіть емігрувати. Можливо навіть більшою мірою це було викликане розгортанням у польській пресі 1930-х років активної антисемітської кампанії із закликами виїздити до Палестини і навіть погромами [4, с. 495]. Таке цькування поляками євреїв проявлялося й у Яворові, що й відображено в оповідній традиції. «Десь там недалеко від нас щось трошки орендували жида. Але як то почався такий рух проти жидів, то вони виїхали. Я навіть з тою жидівкою щось трошки розмовляла. Але вони довго не були, навіть не знаю, чи півроку були, чи ні. То ше за Польщі був такий рух поляків проти жидів. Всюди писало: «Бій жида!», «Бій жида!» по-польськи. То то їх трошки там переслідували»⁴³. Подібне стверджує й інша оповідачка. «Ви знаєте, з людьми вони собі досить добре жили. Жид був все жид, «Жид твій пшицяель», — на парканах писало все. Бо то поляки писали «Бій жида!», — а жида відписували: «Жид твій пшицяель». Пам'ятаю, на парканах такі були написи все. А поляки були запеклі вороги жидів. І жидів, і українців»⁴⁴.

Проте у багатьох випадках євреї, як фінансово сильніші а також з більшим маркетинговим досвідом, українську конкуренцію витримували. «А ше за Польщі Шопський в нас в селі організував кооператив. В нас жив жид в селі якраз зараз за ставками, і ми так напроти того жида жили. [...] Вони мали магазин, таким во всім ся займали. А наші люди ходили туди, знаєте, вони там давали на борг, таке. І наші люди більше туди. Але наші ті свідомі, ті організатори

такі були трохи недобрі на тих, шо до жида ходили. В нас був свій український магазин туди, як на Діл, філія української кооперативи. То казали, шоби люди туди ходили, а вони всьо одно до жида ходили. Та люди так привикли і ходили. Але то ся трохи наші люди бурили на таких. Шопський виступав трохи, чо то не йдуть до українського магазину, але шо він міг з ними зробити»⁴⁵.

Маємо навіть розповідь, що у селі Заїзд, не змігши переконати селян, щоб не ходили до єврейської крамниці, українець-лісничий намовив хлопців-гімназистів спалити євреєві крамареві усе господарство.

Так само побутували розповіді про нечесну конкуренцію з боку єврейських комерсантів. Зокрема, як вони підступно довели до банкрутства і до самогубства заможного яворівського торгівця і великого добродія Онуфрія Якубовича. Гей би то замовили у нього дуже велику партію товару доставити до Відня, і там від нього відмовилися. Цікаво проаналізувати ось таку одну з них. «З Онуфрієм Якубовичем була ось така ситуація. Він був бізнесмен, ну тоді гондляр називали, «купи-продай». І його підмовили купити худобу і перегнати в Краків. Конкуренти його підмовили. Ну і він приганяє туди, а вони відмовилися брати товар і вони його обанкрутили. І він пустив собі кулю в лоб, застрілвся. А вони за то, шо вони довели його до самогубства, замовили у Відні пам'ятник з білого мармуру і поставили той пам'ятник йому на могилі в Яворові. [...] То якась грецька богиня, в неї так над головою п'ятикутна зірка. То розказували ше старожили батькові колись тут в Яворові. Чи то євреї — не євреї, чи поляки, чи українці, факт той, шо конкуренти. То батькові колись розказував один, а я, малий, слухав»⁴⁶.

Аналізуючи, найперше звернемо увагу на такий ось важливий факт. Коли ми вперше випадково почули від цього оповідача згадану розповідь, то тоді вказувалося, що це вчинили євреї. Проте у варіанті, записаному пізніше на диктофон, про євреїв уже категорично не стверджується, а зазначається, що вони

⁴² Записав Є. Луньо 9.10.2001 р. у м. Яворів Львівської обл. від Вушка Петра, 1926 р. н., осв. вища, уродженця с. Кобильниця Волоська кол. Яворівського пов., тепер територія Польщі. Домашній архів Є. Луна.

⁴³ Записав Є. Луньо 26.07.2016 р. у м. Мостиська Львівської обл. від Бутрій Ярослави, 1924 р. н., осв. вища, уродженки м. Яворів. Домашній архів Є. Луна.

⁴⁴ Записав Є. Луньо 9.02.20116 р. у м. Яворів Львівської обл. від Уданович Володимири, 1931 р. н., осв. сер. спеціальна. Домашній архів Є. Луна.

⁴⁵ Записав Є. Луньо 29.05.2016 р. у с-щі Шкло Яворівського р-ну Львівської обл. від Паперняк Параскевії, 1928 р. н., уродженки с. Старий Яр Яворівського р-ну. Домашній архів Є. Луна.

⁴⁶ Записав Є. Луньо 3.05.2018 р. у м. Яворів Львівської обл. від Бокатова Віктора, 1943 р. н., осв. сер. спеціальна, уродженця Курської обл., з дитинства проживає у Яворові. Домашній архів Є. Луна.

лише імовірно могли бути цими конкурентами на рівні з поляками й українцями. Звідси маємо підстави вважати, що перший раз оповідач відтворив переказ у більш автентичному звучанні, де цей негідний вчинок приписано євреям на рівні стереотипно негативного їх сприйняття. У тодішньому українському оповідному середовищі узагальнено передовсім євреї вважалися комерсантами, а звідси й могли вдаватися до такої аморальної форми конкуренції.

Проте під час запису на диктофон оповідач вже не так традиційно самоплинно відтворює переказ, а очевидно вдається до певного його аналітичного осмислення на предмет достовірності, простежується підвищення відповідальності за сказане. Звідси і його подальша відмова називати лише євреїв конкурентами. А ще оповідач двічі вказує на народне, тобто фольклорне джерело цієї розповіді. При чому, спочатку доволі узагальнено — «розказували старожили» — зазначає традиційно широке побутування переказу. Та згодом конкретизує сказане вище — зводить до одиничного акту й удостоверяє інформацію своєю особистою присутністю під час звучання переказу.

І як виявилось, ці сумніви оповідача не були даремними. Із розповіді правнучки О. Якубовича дізнаємося, що до банкрутства євреї дійсно не причетні. У родинному переказі говориться, що йшлося не про худобу, а про доставку до Відня великої партії свиней. На нещастя, одна з них очевидно була куплена вже хворою, в дорозі заразила інших, почався їхній масовий падіж, звідси й причина банкрутства. А євреї, згідно вимог своєї релігії, торгівлю свиней не займалися, а отже й не могли бути у цій торговій справі конкурентами.

І що ще важливо — цілковитим художнім вимислом виявилось твердження, що саме конкуренти замовили на могилу Онуфрія цей мармуровий цінний надгробок. Насправді, як розповіла правнучка і як видно із надмогильного напису, його встановив сам Онуфрій на могилі свого сина Олександра, що помер юнаком. Нічого не згадує вона й про самогубство прадідуся — або це теж художній вимисел, або в родині вважали недоречним про це говорити.

Маємо й одну цікаву розповідь про чесну й взаємовигідну співпрацю єврейських і українських торговельних підприємств. «В Бучачі, де тато працював, там були жидівські підприємства великі, і тато

казав, що вони дуже добре з ними співпрацювали. І татови жиди довіряли. Каже: «Вони мені довіряли. Навіть як мені треба було позичити Союзови кілько там тисяч гроші, — каже, — навіть від мене не хотіли підпису». [...] Бо спочатку, як тато прийшов працювати, то думали, що а може жиди будут від них відбирати торгівлю якусь. Але казав, що Союз і ті підприємства жидівські, то вони різними товарами чи торгували, чи експортували. Каже, спокій був, було порозуміння і не було жодних тоді проблем. Казав тато, як є добрий жид, то він буде добрий і до всіх, а як ні, то ні. Каже, але то в кожній нації так. Тато казав: «Ті, з якими я мав до діла, як мені казали слово, то я їм вірив, і вони мені»⁴⁷.

Якщо до єврейських крамарів та мандрівних і гуртових торговців ставлення українців за даними оповідної традиції було двояким — як позитивним, так і негативним, то корчмарів представляли в однозначно негативному, навіть і ненависному образі. Бо ж саме корчмарство, що ним у народному баченні займалися виключно євреї, пропагувало й поширювало пияцтво, що було великим соціальним лихом широких верств населення. Діяльність євреїв, що торгували алкоголем, образно вважалася противною Божим цінностям і прирівнювалася справою і метою пекельних сил — тобто запропащувати душу й тіло людей. Це виразно впливає із поширених на Яворівщині народних приказок «Де Бог церкву будує, там дідько корчму», «Церква і поганого чоловіка поправит, а корчма і доброго зіпсує». Ці та подібні приповідки побутували й в інших місцевостях Галичини [1, с. 24; 3, с. 391—392].

Окрім негативного образу єврея корчмаря, що асоціативно простежується у широкому контексті розповідей про пияцтво і пияків, зустрічаємо немало таких, що безпосередньо звинувачують корчмарів у різних нечесних справах і оборудках. Говорилося, що захмелілих клієнтів обраховували, приписували борг, недоливали. Поширеним був продаж неякісного підробленого алкоголю, так званої пальонки. «Пальонку мав, а пальонки не можна було продавати. То таке було як динатурат та пальонка, з динатурату її робили. Її не можна було продавати, а

⁴⁷Записав Є. Луцьо 23.05.2016 р. у м. Львів від Ващук Марти, 1936 р. н., осв. вища, уродженки м. Бучач, проживала у Яворові, емігрувала з батьками в Канаду. Домашній архів Є. Луця.

то покрадиєнці вони продавали»⁴⁸. Підмічається, що боротьба польської поліції з продажем євреями фальшивого, по суті отруйного алкоголю була мало успішною, радше формальною. «Тая наша сусідка-жидівка, що вона торгувала пальонком, два-три дні поторгувала — забрали її в тюрму, до Краківця завезли. В Краківці посиділа з пару днів, і випустили її. Тай зновсь вона там пальонком торгувала. То не можна було торгувати том пальонком, поліціянти ходили і контролювали. Вони виділи, що там до неї йдуть хлопи, і що вона там продає»⁴⁹.

В одній з розповідей йдеться, що вже в часи німецької окупації у єврея був самогонний апарат. Тим часом українці, згідно оповідної традиції, почали займатися самогонварінням вже у післявоєнний час.

Горілка за часів Польщі була монопольним товаром, її можна було купити лише в крамницях і корчмах, які для торгівлі нею купували в держави патент. Та все ж маємо окремі розповіді, що євреї виготовляли сурогатну горілку. Одна з них заслуговує ширшого аналізу. «Оповідав мені, як я був за німців у Львові в бавдінсті, там такий теж кравець, що він за Польщі вчився в якійсь там школі вищій, певно навіть в гімназії. І там їх трьох — двох українців і їх колега жидик, чи не хтіли ся вчити, чи батярували, і їх з тої школи звільнили, вигнали. Тай всьо. Ну і десь там вони зібралися тай думают-говорят, як то вони тепер далі будуть жити, як собі далі в життю раду давати. Один, що він був з села, каже, та я буду мусів робити вдома на господарці, бо де ся маю подіти. Буду ворав, сів, молотив, бо я ту роботу знаю. Мій тато з господарки жиє, тай я буду якомсь жив, не пропаду». Другий каже: «Ну а я теж, як і мій тато, буду ся брати за ремесло, навчуся за кравця, буду шити тай буду жити». А той їхній колега жидик каже: «А я ся теж не журу, я собі в життю раду теж дам, не пропаду». Ті ся його питают: «Ну а що ти будеш робити, чим ти ся будеш займав?» — «А во я вам зараз покажу». То, певно, в того жида вони були вдома чи як. Взяв він набрав з відра слоїк звичайної води, шось там взяв, якусь таку якби пігулку вели-

ку, кинув в слоїк до тої води, заколотив, заколотив і каже: «А тепер во пробуйте». Ті попробували — а то вже не вода, а горівка. І так пече, і чути як горівком. І каже той жидик, колега їх, до них: «Во видите, що люди п'ють і за що гроші платят. Так шо поки люди будут пив, то і жид коло них все буде жити». Так шо жиди всяко вміли комбінувати, він все дурного хлопа підголив»⁵⁰.

Із цього переказу бачимо, що оповідач сприймав розповідь свого попередника як правдивий реальний випадок. Та все ж на основі фольклористичного ідейно-художнього аналізу цієї розповіді можемо стверджувати, що в її основі лежить художній вимисел в анекдотичному жанрі. В такій формі виражається відомий стереотип, що євреї корчмарі в облудний спосіб наживалися на українцях. А що сам єврей вихваляється вмінням виготовляти призначений для простих людей сурогатний алкоголь і взагалі видає велику комерційну а ще до того й кримінальну таємницю євреїв корчмарів, — це звичайний для фольклору художній прийом самозінання, покликаний підсилити достовірність сказаного. Тим паче, що представлений спосіб виготовлення горівки є малоймовірним, а більше казково-фантастичним прийомом магічного перетворення одних речей на інші. Основна ж ідея анекдоту спрямована на вирішення тогочасної актуальної проблеми — поборювання пияцтва в українському народному середовищі. Крім звинувачення єврейських корчмарів у фальсифікуванні горілки, твір відчутно докоряє й висміює українців, що у надмірній пристрасті до алкоголю дають себе обдурювати нечесним чужинцям. При цьому залишається констатувати інтенсивність української антиалкогольної пропаганди того часу, майстерне органічне залучення до неї фольклорних матеріалів і творчих засобів.

Найбільшим лихом, що згідно оповідної традиції йшло від корчмарів — внаслідок нечесних маніпулювань із захмелілими, алкогольно залежними клієнтами затягування їх у боргову яму, а пізніше через суд відбирання за борги поля або й хати. «Найбільше в того жида були векселі пияків. Були такі, що пропивали майже все поле. Заборгував за горівку і підписував той вексель. Потому жид прийшов і

⁴⁸ Записав Є. Луньо 29.05.2013 р. у с. Грушів Яворівського р-ну Львівської обл. від Карплюка Івана, 1931 р. н. Домашній архів Є. Луна.

⁴⁹ Записав Є. Луньо 29.05.2013 р. у с. Грушів Яворівського р-ну Львівської обл. від Чалої Ганни, 1928 р. н. Домашній архів Є. Луна.

⁵⁰ Записав Є. Луньо 12.09.1997 р. у м. Яворів Львівської обл. від Луна Андрія, 1921 р. н. Домашній архів Є. Луна.

забирав корову, землю. І всьо. Бо хто був господар, той був господар»⁵¹. Не одного пияка корчмарі, як говорилося образно, «впускали по світі з торбами», тобто робили жебраками. Це яскраво відображено у польській народній приказці, що активно побутувала й в українському середовищі, «Пій, браце, пій, на старосьць ці чека і торба, і кій» — (пий, брате, пий, на старість чекає на тебе і торба, і кій).

Оповідна традиція говорить, що українське суспільство вдавалося до різних способів побороення пияцтва серед населення. Активну роз'яснювально-виховну роботу вели церква та громадські товариства. Практикувалися й радикальні заходи — через погрози підпалу змушували євреїв закривати корчми і навіть виїздити з села чи міста [11, с. 263]. Маємо також розповіді, що були окремі випадки підпалу корчем.

Про економічне й фінансове руйнування окремих українських господарств оповідна традиція говорить у широкому контексті заняття єврейських комерсантів лихварством — надання під відсотки і зазвичай під юридичну у формі векселів заставу майна. Борг чи позика у євреїв, які були готовими і спроможними їх надати, для певної кількості українців часто були хоча й нелегким, та все ж виходом із скрутного становища. У багатьох випадках євреї сприймалися як рятівники. Як приклад наведемо ось таку розповідь. «За Польщі в нас був ксьондз Микулович. Шо до відправи, то він був добрий ксьондз. Нас релігія вчит, шо кождий ксьондз буде за себе відповідав. Але чекайте, шоби я гріху не мав, але то правда. Той во Бучко, шо його поштихували, був з бідного роду. Він як ся женив і прийшов шлюб брати. А шлюб брати — тре було два злотих заплатити. Він іден злотий мав, а другого не мав. Він дає іно злотий. «А другий злотий?» — «Та я, — каже, — не маю, я, — каже, — прошу священника, по весіллю піду на роботу і я Вам той злотий дам». І Микулович шлюбу не дав: «Не, я не можу шлюб дати». І Бучко той потім пішов до жида, до Їцка, і то повів, шо я шлюб маю брати, але злогого не маю, а ксьондз не хоче давати. І жид зара дав. Зара сходу дав той Їцко. А ксьондз во не хтів дати без того ше йдного злогого. Боявся, бо він може не дати. Але я його не

⁵¹ Записав Є. Луньо 12.06.2007 р. у м. Львів від Ожіївської Стефи, 1928 р. н., уродженки с. Зелів Яворівського р-ну. Домашній архів Є. Луня.

обсуждаю»⁵². Як бачимо, всупереч стереотипам могло бути й таке, що в якихось конкретних ситуаціях євреї виглядали більш симпатично, ніж священник.

У непоодиноких випадках люди не були спроможними сплатити своїм єврейським кредиторам і змушені були згідно підписаних зобов'язань віддавати їм своє майно. «Мого прапрадіда Антона Харкевича рідна сестра була вдова, мала сина. І шось там в жида позичила, а завжди давали заставу якусь. Вчасно не сплатила, і жид за борг відібрав в неї хату»⁵³. Як бачимо у цій та подібних розповідях, яких можна навести багато, єврейським лихварям не висувається якихось звинувачень, бо ж усе відбувалося добровільно й на законодавчій основі. Та все ж асоціативно вони сприймаються непривабливо, бо ж неохайні проявити розуміння й милосердя до нещасливих людей, а заради наживи з твердим серцем доводять їх до бідкування а можливо й до цілковитої руйнації.

Та водночас записали ми і розповіді, у яких євреї кредитор представлені вкрай негативно. «Але перед тим за Польщі був такий випадок. Один господар, українець, перед жнивами не мав зерна, пішов до того жида, шо його москалі потім арештували, позичити корець пшениці. Каже: «От я по жнивах змолочу і тобі віддам з процентом». Там вони ся погодили чи на десять кіля, чи на скільки. А тут почалися дощі, косити не можна. І той господар, Сприса Василь, — то мені його син розказував, — каже, шо завтра я мушу йому віддати. Іде до жида і каже: «Слухай, я тобі завтра не можу віддати, бо ти видиш — падає дощ. Я не скошив, я не змолотив, я во зразу, як йно стане погода...». Жид каже: «Василю, я знаю, я знаю, всьо, я розумію». Каже, наступило завтра — він вже подав його до суду і всьо. Видно, той господар підписав якийсь вексель, бо жиди так не давали. Ну і суд присудив вже не десять процентів більше віддати, а вже там трийцять»⁵⁴. Тут євреєві закидається у лицемірство й віроломство — заради не надто й великої наживи він з легкістю, без

⁵² Записав Є. Луньо 11.10.2014 р. у с. Прилбичі Яворівського р-ну Львівської обл. від Карпи Івана, 1927 р. н. Домашній архів Є. Луня.

⁵³ Записав Є. Луньо 11.10.2016 р. у м. Львів від Сарабая Мар'яна, 1956 р. н., осв. вища, уродженця с-ща Немирів. Домашній архів Є. Луня.

⁵⁴ Записав Є. Луньо 11.10.2016 р. у м. Львів від Сарабая Мар'яна, 1956 р. н., осв. вища, уродженця с-ща Немирів. Домашній архів Є. Луня.

найменших докорів сумління відрікається від даного боржникові слова порозуміння.

Так само доволі непривабливо єврей кредитор представлений у ще одній розповіді. «Був ше в Немирові жид Прівес, що переховався від німців. То його батько ще за Польщі якби дістав хату від одного Осьмака. Там ціла вулиця Радружська то були самі Осьмаки. А той Осьмак приїхав з Америки, був на Ельдорадо, побудував велику кам'яницю. І якось позичив в жида — Прівесового тата, сто двацять злотих під заставу тої хати — і забрали йому хату, бо вчасно не віддав того боргу. За сто двацять злотих, так того Осьмака дочка в нас в нас в хаті розказувала, вона була наша сусідка. [...] І вона ше казала: «О, може би то мій син ше зараз подав, може би ту хату віддали». А мій тато каже: «Подольчачко, та хто Вам ту хату зараз віддаст»⁵⁵. Тут вражає своєю непомірністю застава — за позику у сто двадцять злотих опутаний жадобою наживи єврей відбирає у боржника новозбудовану хату. Правда, у нас є підозріння, що у розповіді використано художній прийом ліготи — тобто применшення боргу, щоб таким чином представити єврея у ще більш негативному ракурсі. Імовірно, позичена сума була значно вищою. Бо ж навряд, щоб у боржника настільки не вистачало глузду, аби за позику у сто двадцять злотих підписати вексель із заставою хати.

Боргові векселі були відповідними юридичними документами, і державні судові й виконавчі інституції забезпечували їхню чинність. У боржників хіба що залишалися спроби апелювати до моральності позичальників, їхньої добродушності й милосердя, але фактично це було безуспішним. Маємо лише одну розповідь, як чоловік в особливий спосіб таки зумів вибратися з критичного становища. «Один, знаю, пішки йшов з Немирова, тут во на присілку жив, до Франца-Йосифа ше. Бо він пару раз підписав вексель в жида, йому наросло, і ті забирают всьо. А він має багато дітей. Тай він пішов пішки, босий. Пірижків з бульби жінка спекла на дорогу, в міща тай пішов. Тоди не було чим їхати. Три неділи йшов і зайшов до Франца-Йосифа. Я не знаю, як він ся писав, той чоловік, бо то мені розказували люди. Він жив ту во на Руді. І там йому сказав Франц-Йосиф: «Іди додому, все буде гаразд». Вислухав його, записав то всьо, там передав. Не знаю,

⁵⁵ Записав Є. Луньо 11.10.2016 р. у м. Львів від Сарабая Мар'яна, 1956 р. н., осв. вища, уродженця с-ща Немирів. Домашній архів Є. Луна.

чи тоді хіба були телефони»⁵⁶. Варто зазначити, що реальність цієї події викликає певні сумніви. Це, на нашу думку, скоріше може бути така собі тогочасна актуальна версія доволі відомого й поширеного оповідного мотиву про доброго царя.

Записали ми цікаву розповідь, що польський уряд часів Ридза-Смігли, очевидно, аби уникнути суспільної напруги й негативного впливу на економічний стан в країні, вдався до законодавчого радикального зменшення вексельних боргів. «А за Польщі Ридз-Смігли, що після Пілсудського був, то та пеня, що росла так, ви винні тисячку — сто віддати, хто сто — десять, хто десять — один злотий віддати. То жида його клянули шляками, що він є гітлерівський корінець. Тії жида, що мали векселі, його так кляли. Бо вони польському президентови Пілсудському жидівку підсунули, і він робив для жидів. Знаєте, жидівку підсували кожному президентови, і Пілсудському, і Сталінові. Тая дочка Сталіна, що вона індіанка мала, то вона розказувала на Бі Бі Сі»⁵⁷. Зрозуміло, що тут маємо справу з народно-оповідним відображенням й осмисленням відомостей із засобів масової інформації, а тому говорити про історичну достовірність доволі складно. Проте воно однозначно засвідчує значну увагу народного середовища до проблеми тогочасної вексельної заборгованості, зосередження оповідної традиції на шляхах її вирішення.

Таким чином, у висновках констатуємо, що оповідна традиція українського населення Яворівщини кінця ХХ — початку ХХІ ст. все ще доволі об'ємно змальовує й осмислює євреїв-торгівців першої половини ХХ ст. Вказується, що саме торгівля, комерція були основним і найбільш поширеним видом зайнятості й професійної діяльності єврейського населення, навіть говориться про його монополію на комерцію. Єврейська торгівля зосереджувалася головним чином у містечках — основному місці їхнього проживання. Більшість будинків на ринковій площі перебували у власності а чи оренді євреїв й були відведені під крамниці. Міські єврейські торговці з метою не створювати одні другим конкуренції старалися мати окрему спеціаліза-

⁵⁶ Записав Є. Луньо 1.11.2006 р. у с-щі Немирів Яворівського р-ну Львівської обл. від Колеби Петра, 1923 р. н., уродженця с. Колониці. Домашній архів Є. Луна.

⁵⁷ Записав Є. Луньо 1.11.2006 р. у с-щі Немирів Яворівського р-ну Львівської обл. від Колеби Петра, 1923 р. н., уродженця с. Колониці. Домашній архів Є. Луна.

цію, продовольчу чи промислову групи. Остання поділялася на ще вужчі сегменти. У кожному з сіл, де проживало хоча б кілька сімей євреїв, бодай одна з них мала крамницю. Зазвичай такі сільські магазини торгували водночас товарами першої необхідності продовольчої і промислової групи. Деякі навіть виконували функцію корчем, там продавали спиртні напої.

Саме українська місцева людність була основною клієнтурою у комерційних справах євреїв. Від них скуповували сільськогосподарську і ремісничу продукцію, продавали усе необхідне, надавали консультативно-посередницькі послуги. Чимало українців одержували у євреїв-комерсантів працю, передовсім транспортували товари, також сторожували магазини, обробляли поля, виконували хатню роботу.

З одного боку українці до євреїв-торгівців ставилися позитивно, високо оцінювали щільну наповненість їхніх крамниць різноманітними товарами, привітне і шанобливе ставлення до клієнтів, оперативне їх обслуговування, продаж зі знижкою чи у борг, святкові обдаровування та ін. Водночас у них відзначали й негативні риси. Їм докоряли за нечесність у веденні торгових операцій, обважування й обраховування покупців, скуповування краденого, затягування у борги й доведення до банкрутства цілих господарств. При цьому єврейські комерсанти як заможні особи, а також через негативну репутацію нечесних і здирників, інколи зазнавали від українців різних ущемлень. Були окремі випадки, що їх обдурювали, обкрадали, підпалювали майно. Відображено конкуренцію єврейських і українських торговців. В одних випадках для українців вона була успішна, в інших — ні. Також говориться про порозуміння, випадки взаємовигідної співпраці між одними й другими.

Загалом єврейські комерсанти і їхні стосунки з українцями представлені різнобічно й адекватно, з їхніми позитивними й негативними проявами, як це й відбувалося у реальному житті з його базовими вимогами, з одного боку, — вижити, а з іншого — залишитись моральними людьми.

1. Галицькі приповідки і загадки. Зібрані Григорієм Ількевичем: Репринтне відтворення з вид. 1841 р. / ред. Н. Бічужа ; авт. післямови Р. Кирчів. — Львів, 2003. — 144 с.
2. Галицько-руські народні приповідки : у 3-х т. / зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко: 2-е вид. —

- Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. — Т. 1. — 832 с.
3. Галицько-руські народні приповідки : у 3-х т. / зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко: 2-е вид. — Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. — Т. 2. — 818 с.
 4. *Зашкільняк Л.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун — Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. — 752 с. + 8 кол. мап.
 5. *Кубійович В.* Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. Національна статистика Галичини. Репринт. / В. Кубійович — Львів : НАУП-ЛУС, 2007. — 172 с.
 6. *Луньо Є.* Євреї-торгівці 1929—1930-х рр. в оповідній традиції Яворівщини / Є. Луньо // Східноєвропейський історичний вісник / головний редактор В. Ільницький. — Дрогобич : Посвіт, 2018. — С. 255—269. — (Спеціальний випуск 3).
 7. *Мирка В.* Різдвяні вертепи / В. Мирка — Львів : Інститут народознавства НАН України; Опілля, 2003. — 64 с.
 8. *Стоколос-Ворончук О.* Євреї у рецепції української гумористичної традиції: проблема уснопоетичних джерел / О. Стоколос-Ворончук // STUDIAMETODOLOGIKA. — Тернопіль, 2003. — № 13. — С. 146—150.
 9. *Стоколос-Ворончук О.* Християни і євреї у світлі уснословесної традиції / О. Стоколос-Ворончук // Народознавчі зошити, 2003. — № 1—2. — С. 55—70.
 10. Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / записав і упорядкував Євген Луньо. — Т. 1: Наконечне Перше. Наконечне Друге. — Львів : Літопис, 2005. — 576 с. + XXXII с.
 11. Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / записав і упорядкував Євген Луньо. — Т. 2: Яворів ; Львів : Растр-7, 2015. — 1080 с.

REFERENCES

- Halyski pryповidky i zahadky. Zibrani Hryhoriem Ilkevychem:* Reprintne vidtvorennia z vyd. 1841 r. (2003). Lviv [in Ukrainian].
- Dr. Ivan, Franko (zibrav, uporiadkuvav i poiasnyv). (2006). *Halysko-ruski narodni pryповidky* (Vol. 1). Lviv [in Ukrainian].
- Dr. Ivan, Franko (zibrav, uporiadkuvav i poiasnyv). (2006). *Halysko-ruski narodni pryповidky* (Vol. 2). Lviv [in Ukrainian].
- Zashkilniak, L., & Krykun, M. (2002). *Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv.* Lviv [in Ukrainian].
- Kubiiovych, V. (2007). *Etnichni hrupy pivdennozakhidnoi Ukrainy (Halychyny) na 1.1.1939. Natsionalna statystyka Halychyny.* Reprint. Lviv [in Ukrainian].

- Luno, Ye. (2018). Yevrei-torhivtsi 1929—1930-kh rr. v opovidnii tradytsii Yavorivshchyny. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk, Spetsialnyi vypusk 3*, 255—269. DOI: 10.24919/2519-058x.6.123760 [in Ukrainian].
- Myrka, V. (2003). *Rizdviani vertepy*. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy; Opillia [in Ukrainian].
- Stokolos-Voronchuk, O. (2003). Yevrei u retseptsii ukrainskoi humorystychnoi tradytsii: problema usnopoetychnykh dzherel. *STUDIA METODOLOGIKA*, 13, 146—150 [in Ukrainian].
- Stokolos-Voronchuk, O. (2003). Khrystyiany i yevrei u svitli usnoslovesnoi tradytsii. *The Ethnology Notebooks*, 1—2, 55—70 [in Ukrainian].
- Luno, Ye. (zapysav i uporiadkuvav). (2005). Nakonechne Pershe. Nakonechne Druhe. In *Yavorivshchyna u povstanskii borotbi. Rozpovidi uchasnykiv ta ochevydtsiv* (Vol. 1). Lviv: Litopys [in Ukrainian].
- Luno, Ye. (zapysav i uporiadkuvav). (2015). Yavoriv. In *Yavorivshchyna u povstanskii borotbi. Rozpovidi uchasnykiv ta ochevydtsiv* (Vol. 2). Lviv: Rastr-7 [in Ukrainian].

Evhen Lunio

THE NARRATIVE TRADITION
OF THE YAVORIVANCHYNA REGION
ABOUT THE JEWISH MERCHANTS
OF THE FIRST HALF
OF THE TWENTIETH CENTURY

In the article, the author of his voluminous folklore field study of the narrative tradition of the Yavoriv region of the first half of the twentieth century isolated and comprehensively analyzed thematic group of stories about Jewish merchants. This

is more than fifty folk texts that reflect real reality in artistic figurative form, and which contain a logical-semantic and emotional assessment of the narrator. It is noted that, in general, Jewish merchants and their relations with Ukrainians are diverse and adequate, with their mainly positive, as well as negative manifestations, as was the case in real life, with its basic requirements on the one hand — to survive and on the other — to stay moral people.

Keywords: Jewish merchants, Jewish-Ukrainian relations, narrative tradition, Yavorivshchyna.

Евген Луньо

ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНАЯ ТРАДИЦИЯ
ЯВОРИВЩИНЫ О ЕВРЕЯХ-КОММЕРСАНТАХ
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX В.

В статье автор из собственного объемного фольклорного полевого исследования повествовательной традиции Яворовщины первой половины XX в. выделил и разносторонне проанализировал тематическую группу рассказов о еврейских коммерсантах. Это более полусотни фольклорных текстов, отражающих реальную действительность в художественной образной форме, и которые содержат логически-смысловую и эмоциональную оценку рассказчика. Указывается, что в целом еврейские коммерсанты и их отношения с украинцами представлены разносторонне и адекватно, с их в основном положительными, а также и негативными проявлениями, как это и происходило в реальной жизни с ее базовыми требованиями, с одной стороны, — выжить, а с другой — остаться нравственными людьми.

Ключевые слова: евреи-коммерсанты, еврейско-украинские отношения, повествовательная традиция, Яворовщина.